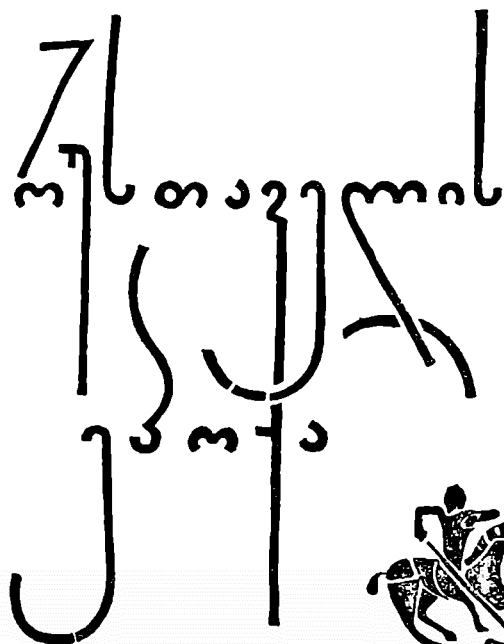

განთავსეთ თქვენი წიგნი

საქართველოს : წიგნი :
თბილისი

9(c41)+გრი
9(17.922)+899.962.1.092[რუხთაველი]
ლ 852

„რუსთაველის ეპოქა“ ფართო ცნებაა; იგი მოიცავს საქართველოს ისტორიას XI საუკუნის დასასრულიდან XIII საუკუნის დასაწყისამდე.

ეს არის საქართველოს პოლიტიკური სიძლიერის, ფეოდალური ურთიერთობის მოწიფულობის და ქართული ფეოდალური კულტურის განვითარების უმაღლესი საფეხურის ეპოქა.

ამ ხანის ქართულმა კულტურამ შთამომავლობას მემკვიდრეობად დაუტოვა ხუროთმოძღვრების, კედლისა და ხელნაწერების მხატვრობის, ქედური ხელოვნების. მინანქრისა და ხელოვნების სხვა დარგთა მრავალი პირველხარისხოვანი ნაწარმოები.

ამ ეპოქის კულტურული მემკვიდრეობის გვირგვინია გენიალური შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“, მსოფლიოს კულტურული საგანძურის ერთ-ერთი უძვირფასესი მარგალიტი.

ქართველი ხალხი საუკუნეთა მანძილზე სათუთად ინახავდა „ვეფხისტყაოსანს“ და ძვირფას ხელნაწერებს შემოსეული მტრებისაგან იცავდა. იმ დროს, როდესაც წიგნს მზითვად ატანდნენ ქალებს, ხოლო ხალხი ზეპირად სწავლობდა ბრძნულ სტრიქონებს, „ვეფხისტყაოსნის“ ჰუმანური და ზოგადსაქაობრიო იდეების მოწინააღმდეგე ეკლესია სწავდა და ანადგურებდა მას. რუსთაველის გენიალურმა ქმნილებამ გაუძლო დროს, ბარბაროსთა ცეცხლსა და მახვილს, გაუძლო რელიგიური ფანტიზმით შეპყრობილ ეკლესიის მესვეურთა დევნას.

რუსთაველს ადარებენ დიდ იტალიელ ჰუმანისტებს: დანტეს, პეტრარკას, მიქელ-ანჯელოს, მაგრამ დღეს საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ რუსთაველის მსოფლმხედველობამ საუკუნეებით გაუსწრო იტალიელ ჰუმანისტებს.

დიდი ქართველი პოეტისა და მოაზროვნის უკვდავი პოემა პირველი ბრწყინვალე ნაწარმოებია, რომელმაც გაათავისუფლა ხელოვნება ფეოდალურ-საეკლესიო სქოლასტიკისაგან და რეალიზმი მკიდროდ დაუკავშირა ჰუმანიზმს.

რუსთაველის ამ მაღალი იდეების საფუძველს მისი დროის საქართველოს პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი ძლიერება, სამეურნეო-ეკონომიური განვითარება და კულტურული აღმავლობა ჰქმნიდა.

რუსთაველის ეპოქის შესასწავლად მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას ვპოულობთ XI—XIII საუკუნეების ქართულ და უცხოურ საისტორიო წყაროებში. ეს ხანა ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ საფუძვლიანად არის შესწავლილი. მეცნიერებას ხელთა აქვს პირველხარისხოვანი ქართული საისტორიო წყაროები: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება („ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“), თამარ მეფის ისტორიკოსთა ნაწარმოებები („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილ ეზოსმოდღრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“), ლაშა გიორგისდროინდელი მემატიანის შრომა („დემეტრე, გიორგი, თამარ და ლაშა გიორგის ცხოვრება“) და სხვა.

საისტორიო თხზულებათა მონაცემებს ქვეყნის სამეურნეო და კულტურული განვითარების შესახებ ავსებენ დოკუმენტები (სამეფო სიგელები, ნასყიდობის წიგნები), ეკლესია-მონასტრების კედლებზე, ქვებზე ამოჭრილი წარწერები და უცხოელი ავტორების ცნობები.

საქართველოს უძველესი დროიდანვე მჭიდრო პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა თავის მეზობელ ქვეყნებთან — ბიზანტიასა და სომხეთთან. ჩვენი მეზობლების საისტორიო წყაროებში ბევრი საინტერესო ცნობაა დაცული იმდროინდელი საქართველოს ისტორიული მოღვაწეების, საქართველოს მიერ წარმოებული ომების, ქვეყნის შიგნით მიმდინარე აღმაშენებლობისა, თუ საქართველოს ისტორიის სხვა მხარეების შესახებ.

XII საუკუნის საქართველო მრავალ უცხოელ ვაჭარს, მოგზაურს. პოეტს, ფილოსოფოსს იზიდავდა. თბილისი იმდროინდელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უდიდესი სავაჭრო და კულტურული ცენტრი იყო.

საქართველოს ფართო სავაჭრო ურთიერთობაზე თვალნათლივ მოგვითხრობენ როგორც ჩვენს ქვეყანაში ნაპოვნი უცხოური (ბიზანტიური, არაბული და სხვ.), ისე საქართველოს ფარგლებს გარეთ, ჩრდილოეთ რუსეთში, ბალტიის სანაპიროებზე აღმოჩენილი ქართული მონეტები.

სპარსელი, არაბი და სხვა უცხოელი ვაჭრები და მოგზაურები მოგვითხრობენ საქართველოს კეთილმოწყობილ გზებზე, თბილისის ქარვასლებსა და საზოგადოებრივ დაწესებულებებზე. უცხოელი პოეტები უმღერიან საქართველოს გულს — თბილისს და მის მშვენიერს თამარ მეფეს.

ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყალზე შემორჩენილი ციხე-დარბაზების, სასახლეების, ეკლესია-მონასტრების ნანგრევები, სახვითი თუ ქედური ხელოვნების ნიმუშები რუსთაველის ეპოქის საქართველოს სიდიადის უტყვეო მოწმენი არიან.

ასეული და ათეული წლების მანძილზე ეძებდნენ, კრებდნენ, იცავდნენ და აქვეყნებდნენ ჩვენი ისტორიის გულშემატკივარი საქართველოს დიდების ამ უტყუარ მოწმეებს. ასეული და ათეული წლების მანძილზე იკვლევდნენ და სწავლობდნენ ისტორიკოსები ამ მრავალრიცხოვან წერილობით თუ სხვა სახის წყაროებს და აღადგენდნენ რუსთაველის ეპოქის საქართველოს ისტორიას.

ქართული ისტორიოგრაფიის სხვადასხვა ეტაპის განვითარება ვახუშტი ბაგრატიონის, ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას, ნიკო ბერძენიშვილისა და სხვათა სახელებთანაა დაკავშირებული.

ვახუშტი ბაგრატიონმა საქართველოს ისტორიის შესწავლა XVIII საუკუნის მოწინავე ევროპული და რუსული ისტორიოგრაფიის დონეზე აიყვანა. აკადემიკოსმა ივანე ჯავახიშვილმა საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ შესწავლას. საქართველოს ისტორიის და, კერძოდ, ჩვენთვის საინტერესო ხანის შესასწავლად მან შეკრიბა ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები, საბუთები და წარწერები, მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები და მათი ურთიერთ შეჯერებისა და კრიტიკული განხილვის საფუძველზე შეადგინა XII—XIII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკური და სოციალური ისტორია, მოხაზა კულტურის განვითარების ძირითადი გზები და მიმართულებანი, აღადგინა სახელმწიფო წყობილებისა და სამართლის ისტორია.

ივ. ჯავახიშვილმა მეცნიერულად შეაფასა ამ ხანის ქართული ისტორიოგრაფია, აზროვნების განვითარება და აღნიშნა: „ქართველობამ ელინური შემოქმედების ნიმუშები იგე-

მა და დაეწაფა იმ ცხოვლისმყოფელ ელინიზმს, რომლის ღრმამ და საფუძვლიანმა შესწავლამ დასავლეთს ევროპაში ეგრეთ წოდებული „რენესანსი“ წარმოშობა. საქართველომ ეს მოძრაობა უკვე XII საუკ. დაიწყო, მაგრამ მისი დასრულება მონღოლთა შემოსევამ შეაფერხა“.

იმის საფუძველი, რაც ივ. ჯავახიშვილმა კულტურასა და აზროვნებაში შეამჩნია, შემდეგდროინდელმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ XII საუკუნის საქართველოს ეკონომიურ განვითარებასა და პოლიტიკურ სიძლიერეში დაინახა.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხები შეისწავლეს გამოჩენილმა ქართველმა ისტორიკოსებმა: ივ. ჯავახიშვილმა, ს. კაკაბაძემ, ს. ჯანაშიამ, ნ. ბერძენიშვილმა და სხვ. შეისწავლეს ამ ეპოქის საქართველოს ეკონომიური განვითარების დონე და სოციალური სტრუქტურა, პოლიტიკური სისტემა, სახელმწიფოს მმართველობის აპარატი, საგარეო პოლიტიკის საკითხები და სხვ. ამავე ხანის კულტურისა და აზროვნების ისტორიის ძირითადი პრობლემები გააშუქეს ქართული კულტურის ისტორიის გამოჩენილმა მკვლევარებმა: მ. ბროსემ, ნ. მარმა, კ. კეკელიძემ, პ. ინგოროყვამ, გ. ჩუბინაშვილმა, შ. ამირანაშვილმა, შ. ნუცუბიძემ და სხვ.

ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს შეფასება იმ ნაშრომებისა, რომელნიც რუსთაველის ეპოქის საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ პრობლემას აშუქებენ. ავტორის მიზანია, არსებული მეცნიერული გამოკვლევებისა და საისტორიო წყაროების საფუძველზე შეადგინოს ახალგაზრდობისთვის საკითხავი წიგნი, რომელშიც შეძლებისდაგვარად განხილული იქნება აღნიშნული ეპოქის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურის ისტორიის საკითხები.

როგორც დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, „ვეფხისტყაოსანი“ XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიული განვითარების კანონზომიერ შედეგს წარმოადგენს და ჩვენი ამოცანაც სწორედ ამ ისტორიული განვითარების სურათის აღწერა გახლავთ.

პოლიტიკური ისტორიის ზოგადი მიმოხილვა

X—XI საუკუნეთა მიჯნაზე ქართული მიწების დიდი ნაწილის გაერთიანებით საფუძველი ჩაეყარა ერთიან საქართველოს, რომლის თაოსნობითაც ხდებოდა შემდგომ დანარჩენი ქართული მიწების შემოერთება. ეს ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის შედეგი იყო. ერთიანი საქართველო საშინაო და საგარეო მტრებთან ბრძოლებში გამოიჭედა.

არაბი და ბიზანტიელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლა საქართველოს შედარებით განაპირა რაიონებში — კახეთში, აფხაზეთსა და ტაო-კლარჯეთში დაიწყო. დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ბარი, მისი ცენტრალური ოლქები, რომელნიც საუკუნეთა მანძილზე იგერიებდნენ სპარს-არაბ-ბიზანტიელთა შემოტევებს, საგრძნობლად დასუსტდა. ქვეყნის შუაგულში, თბილისში, დმანისში, რუსთავსა და სხვა ციხე-ქალაქებში თავისი მმართველ-ამირებით, სამხედრო გარნიზონებითა და მრავალრიცხოვანი მოხელეებით ჩამყდარი არაბები აფერხებდნენ ეროვნულ-გამათავისუფლებელ ბრძოლას და ხელს უშლიდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების ერთმანეთთან დაკავშირებას.

VIII—IX საუკუნეთა მიჯნაზე არაბებთან და ბიზანტიელებთან ბრძოლის ქარცეცხლში შეიქმნა კახეთის, დასავლეთ საქართველოს (ე. წ. ეგრის-აფხაზეთის), ტაო-კლარჯეთის (ქართველთა სამეფოს) და ჰერეთის ქართული ადრეფეოდალური პოლიტიკური გაერთიანებანი.

X ს. 80-იან წლებში გაერთიანდა დასავლეთ საქართველო (ეგრის-აფხაზეთა სამეფო) და სამხრეთ საქართველოს (ქართ-

ველთა სამეფო) დიდი ნაწილი. ამით საფუძველი ჩაეყარა ერთიან საქართველოს, რომლის სათავეში იდგა მეფე ბაგრატ III (975—1014).

საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათს ატარებდა და, ამდენად, მას დიდი პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის ისტორიისათვის. ამ ბრძოლაში ქვეყნის ყველა პროგრესული ელემენტი საქართველოს მეფეთა გარშემო ირახმებოდა და საერთო ძალით უტევდა საშინაო თუ საგარეო მტრებს.

გაერთიანებულ საქართველოს მემკვიდრეობად შემორჩა გაუთავებელი და მომქანცველი ომი ბიზანტიასთან.

ახლად გაერთიანებული ქვეყნის უმთავრეს ამოცანას ურჩი ფეოდალების ალაგმვა და დანარჩენი ქართული მიწების შემოერთება წარმოადგენდა.

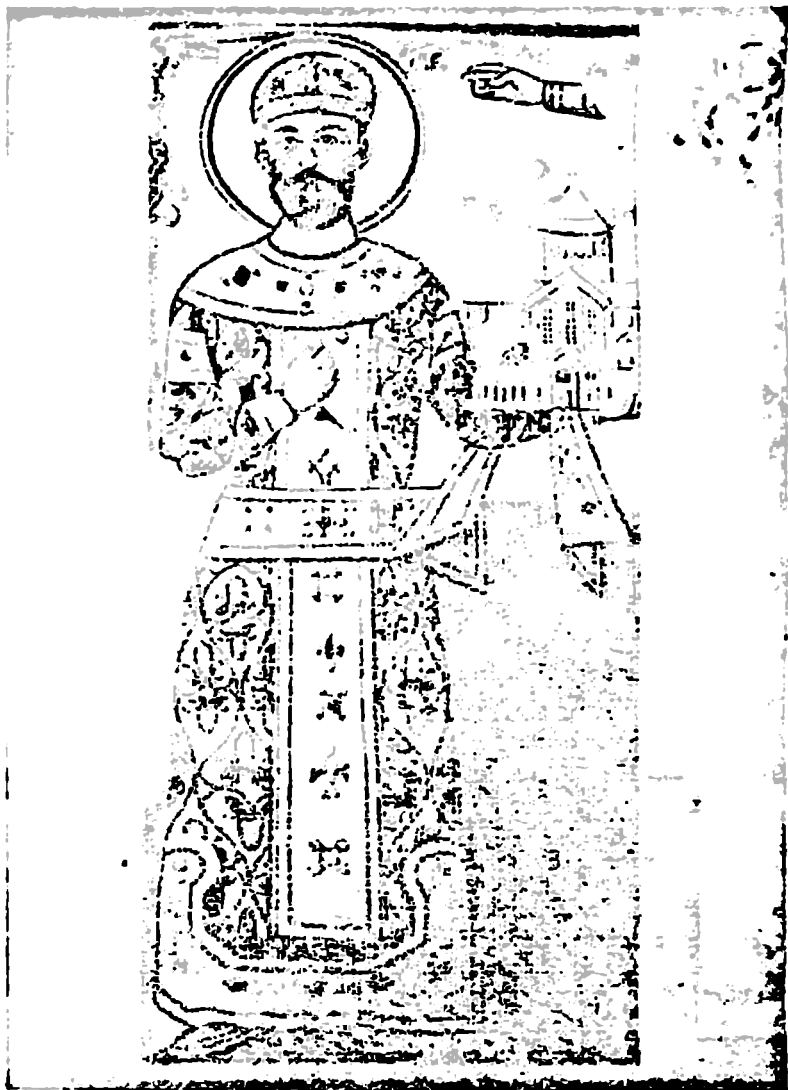
საქართველოს გაერთიანება, სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება და სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია მოასწავებდა ქვეყნის დაშლად გადასვლას დროს თავისი სამფლობელოების თვითნებურად მართვას მიჩვეულ დიდ აზნაურთა ინტერესების შელახვას. ეს დიდებულები, ერთად თუ ცალ-ცალკე, დამოუკიდებლად, თუ საქართველოს გარეშე მტრების მხარდაჭერით, სხვადასხვა საშუალებებით იბრძოდნენ საქართველოს მეფის გაზრდილი ხელისუფლების წინააღმდეგ.

ასეთ დიდ აზნაურთა შორის ერთ-ერთი უძლიერესი კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ბაღვაში იყო. ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში მას აქტიურად უჭერდა მხარს ბიზანტიის იმპერია. ლიპარიტ ბაღვაშთან წარმოებული ხანგრძლივი ომი საგრძნობლად ასუსტებდა საქართველოს მეფის პოზიციებს ქვეყნის შიგნითაც და გარეთაც.

XI საუკუნის 50-იან წლებში, ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ძალების დახმარებითა და მხარდაჭერით საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-მ მძიმე ბრძოლაში დაამარცხა ლიპარიტ ბაღვაში და ეს ურჩი ფეოდალი აიძულა ბერად შემდგარიყო.

ამის შემდეგ ბრძოლა ქართული მიწების შემოერთებისათვის უფრო გაძლიერდა.

კახეთ-ჰერეთი და თბილისის საამარო — აი, ის ორი მთავა-

დავით აღმაშენებელი.
გელათის ფრესკა.

რო პოლიტიკური ერთეული, რომელთა შემოერთება დააგვირგვინებდა ძირითადად საქართველოს გაერთიანებას.

ბრძოლა დაძაბული იყო. ხან ერთი მხარე იმარჯვებდა, ხან მეორე. მაგრამ ბაგრატ IV-მ (1027 — 1072) გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია. ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ მან მოახერხა რამდენჯერმე ჩამოცილებული კახეთის ხელახლა დაპყრობა, თბილისისათვის წარმოებული მრავალწლიანი ბრძოლის შემდეგ კი თბილისის ამირამ თავი საქართველოს მეფის ყმადნაფიცად აღიარა და საქართველოს სახელმწიფოს სასარგებლოდ ყოველწლიური ხარკი იკისრა.

ბიზანტიასთან ზრძოლაში მიღწეული დიდი წარმატება, ლიპარიტ ბაღვაშის ალაგმვა, კახეთ-ჰერეთის შემოერთება, თბილისის საამიროს დახარკვა და მთელი რიგი სხვა მიღწევები მომავალ გამარჯვებათა საწინდრად ესახებოდათ საქართველოს მესვეურთ.

სწორედ იმ დროს, როდესაც ბრძოლა საქართველოს გაერთიანების მომხრეთა სასარგებლოდ გადაიხარა, ჩვენი ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური ვითარება ერთბაშად შეიცვალა.

საქართველოს ახალი მტერი მოვევლინა.

ჯერ ცენტრალური აზიის სტეპებიდან, ხოლო შემდეგ შუა აზიიდან დაიწყო მომთაბარე თურქთა დიდი გადმოსახლება. მომთაბარე, მეჯოგე თურქული ტომები თავისი თავდაპირველი ადგილსამყოფელიდან საძოვრების ნაკლებობამ დასძრა. ეს თურქული ტომები, მათ სათავეში მდგომი სელჩუკის სახელის მიხედვით, თურქ-სელჩუკებად იწოდებიან.

თურქ-სელჩუკთა შემოსევები დაიწყო XI ს. 30-იან წლებში. ისინი დაპყრობით ემუქრებოდნენ ირანს, კავკასიას, ბიზანტიას.

თურქ-სელჩუკებმა მთლიანად დაიპყრეს ირანი და დააარსეს ე. წ. „დიდ სელჩუკთა“ სახელმწიფო. ამ სახელმწიფოს დამაარსებლად ითვლება თოღრულ ბეგი (1037—1063 წწ.), რომელმაც ირანის დაპყრობის შემდეგ, 1055 წელს აიღო ბაღდადი და ბაღდადის ხალიფას კურთხევით სულთანი გახდა.

თოღრულ ბეგის დაპყრობები განაგრძო სულთანმა ალფარსლანმა (1063—1072). მან ორჯერ ილაშქრა საქართველოზე, ხოლო ბიზანტიასთან ომში დიდი წარმატება მოიპოვა.

1071 წელს მანასკერტთან გამარჯვებოს შემდეგ თურქ-სელჩუკები გაბატონდნენ მცირე აზიაში. ამიერკავკასიაში მათ დაიბყრეს შარვანი, სომხეთი, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილები.

მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურული ხალხებისათვის თურქ-სელჩუკთა გაბატონება ძალზე საშიში და მძიმე მოვლენა იყო.

თურქ-სელჩუკები საზოგადოებრივი და ეკონომიური განვითარების დაბალ საფეხურზე იდგნენ. მათი მეურნეობის ერთადერთ სახეს მომთაბარული მეჭოგეობა შეადგენდა.

თურქ-სელჩუკები მოდიოდნენ თავიანთი ოჯახებითა და ჯოგებით. საძოვრებად აქცევდნენ დამუშავებულ ყანებს, თაობათა შრომით აყვავებულ ბაღებსა და ვენახებს. ნადგურდებოდა საუკუნოვანი კულტურული ტრადიციების მქონე მეურნეობა, მის ადგილს მომთაბარე მესაქონლეობა იჭერდა. ხოლო ის, რაც განადგურებას გადაურჩა, მძიმე გადასახადებით იხარკებოდა. დამარცხებული ბინადარი მოსახლეობა მთებსა და ხეობებს აფარებდა თავს.

საქართველო უდიდესი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა, რადგან მარტოდმარტო იდგა თურქ-სელჩუკთა პირისპირ.

1074 წელს ბიზანტიამ თურქ-სელჩუკებთან დადებული ზავით თავისი აღმოსავლეთის სამფლობელოები თურქებს დაუთმო. სომხეთიც თურქ-სელჩუკების ხელთ იყო.

საქართველოზე თავდასხმები თურქ-სელჩუკებმა XI საუკუნის 60-იან წლებში დაიწყეს. ჩვენი ქვეყანა მხნედ იგერიებდა თურქებს. ბაგრატ IV ხან ბრძოლით, ხან დიპლომატიით უტევდა მათ და თავს არიდებდა თურქებისათვის ხარკის გადახდას.

მაგრამ XI ს. 70-იანი წლებიდან მდგომარეობა საგრძნობლად გართულდა. თურქები სამხრეთ-დასავლეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოადგნენ საქართველოს. ისინი თანდათან შემოიჭრნენ და დასახლდნენ საქართველოს მიწა-წყალზე.

საქართველოს მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარიანი აზნაურები თურქებს თავიანთ მოკავშირეებად თვლიდნენ. ამ საერთო გაჭირვების ქაშის ისინი აწყობდნენ შეთქმულებებს,

აჯანყებებს მეფე გიორგი II-ის (1072—1089) წინააღმდეგ და თურქთა მხარეზე გადადიოდნენ. საქართველო თანდათან ჰკარგავდა დიდი ბრძოლით შემოერთებულ მიწებს.

მოლაღატეთა ხელშეწყობით თურქები თავს დაესხნენ გიორგი მეფეს. მეფემ გაქცევით უშველა თავს, მტერმა კი ხელთ იგდო „საქურტლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატიულნი სასმურნი და სამწდონი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი და ყოველთა დიდებულთანი“.

თურქთა შემოსევები გახშირდა. აივსო თურქებით „ასისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი“. დაწვეს თურქებმა „ქუთაისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი“.

გაზაფხულიდან დაზამთრებამდე სკამდნენ და ძარცვავდნენ ქვეყანას, ხოლო ზამთრის პირს აიყრებოდნენ, რის წაღებასაც მოახერხებდნენ, წაიღებდნენ და მიდიოდნენ უკან. თურქთა ამ შემოსევა-ჩამოსახლებას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „დიდ თურქობას“ უწოდებს და 1080 წლით ათარიღებს.

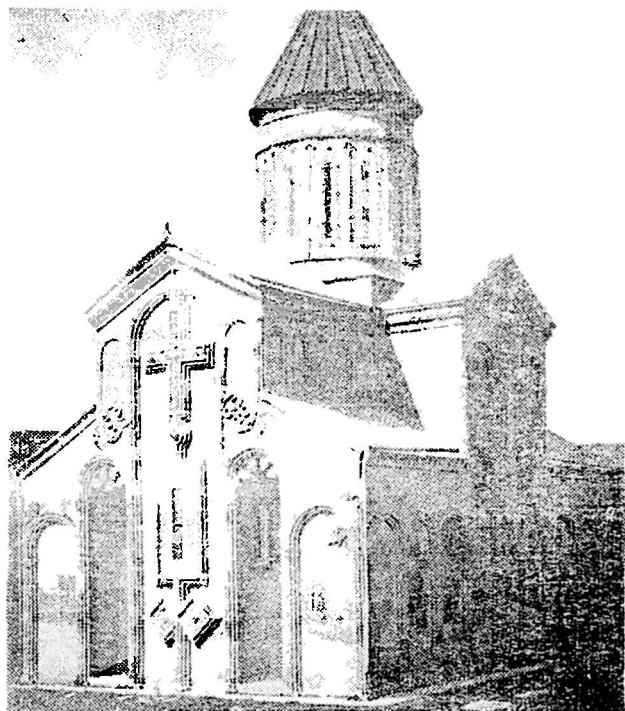
ვინც ასწრებდა და ახერხებდა, მიუვალ მთებში იხიზნებოდა, მიწები დაუმუშავებელი რჩებოდა. თურქთა ნადგომზე შიმშილი, სიღატაკე, სიკვდილი დანავარდობდა.

ქვეყანაში მოსახლეობა შემცირდა, ადამიანთა ნასახლარებს ნადირნი და მხეცნი დაეპატრონენ.

ასეთი მძიმე ვითარებაში მეფე გიორგი II-ს ერთადერთ ხსნად მალიქშაჰთან მორიგება მიაჩნდა.

გიორგი ეახლა თურქ-სელჩუკთა დიდ სულთანს მალიქშაჰს და მორჩილება და ხარკი შესთავაზა.

ყოველდღიურ რბევა-აოხრებასთან შედარებით ხარკი შეება იყო ქვეყნისათვის. დაადო ზავი, მაგრამ ამას ქვეყნის მდგომარეობა არ შეუმსუბუქებია. თურქები უკან წასვლას არ აპირებდნენ, ჩამოსახლებულთ ყოველწლიურად ახალი მომთაბარენი ემატებოდნენ. „თურქმა მომთაბარეებმა ქართლ-კახეთის ნაყოფიერი ველები საზამთრო სადგომებად, ხოლო ქართლ-

სამთავისი XI ს.

მესხეთის ზეგნები თავიანთი ჯოგებისათვის საზაფხულო საძოვრებად გადააქციეს“.

ქართველ მოსახლეობას გადაშენება ელოდა. საქართველოს მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს გარეთ აღარ ვრცელდებოდა, აღმოსავლეთ საქართველო და სამხრეთ საქართველოს დიდი ნაწილი თურქ მოთარეშეთა ასპარეზად იქცა.

საჭირო იყო მტრის წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალით ბრძოლა, მაგრამ მეფე გიორგი II-მ ეს ვერ შესძლო და ქვეყნის თავკაცებმა სასახლის გადატრიალება მოაწყვეს. 1089 წ. გიორგი II-მ ტახტი თავის თექვსმეტი წლის ვაჟს, დავითს დაუთმო.

დავით IV-ს (1089—1125) მადლიერმა ქართველმა ხალხმა აღმაშენებელი უწოდა. იგი მოწინავე მოღვაწეებზე და ქვეყნის პროგრესულ ძალებზე დაყრდნობით ენერგიულად შეუდგა დანგრეული საქართველოს აღდგენა-აშენებას. უპირველეს ამოცანად მან თავგასული, თვითნებობას მიჩვეული საერო და სასულიერო ფეოდალების ალაგმვა და ჩამოსახლებულ თურქთაგან ქართული მიწების გაწმენდა დაისახა.

დავითმა ნელ-ნელა დაიწყო ხალხის შემოკრება, შექმნა საგანგებო ლაშქარი, რომლის მეშვეობით თანდათან ავიწროვებდა თურქებს და მთებში გახიზნულ მოსახლეობას თავის მამულებში დაბრუნების საშუალებას აძლევდა. „მცირედ-მცირედ შემოკრბიან დაშთომილნი სადავე და სოფლებადცა იწყეს შთამოსვლად და დასხდომად“.

მან მტკიცედ აიღო ხელში სახელმწიფოს მმართველობის სადავეები. დავითმა შეიპყრო განდგომილი კლდეკარის ძლიერი ერისთავი ლიპარიტი და „ინება გაწურთა მისი.“ ფიცით და პირობით შემომტკიცებულ ლიპარიტ ბაღვაშს დავითმა ძველი პატივი დაუბრუნა, მაგრამ დავითის ისტორიკოსის ხატოვანი გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, როგორც „კუდი ძაღლისა არა განემართების, არცა კირჩხიბი მართლად ვალს,“ ისე ლიპარიტ ერისთავის გამოსწორება არ იქნა, ის ქვეყნისა და მეფის მოღალატეობის ძველ, ნაცად გზას დაადგა. დავით მეფემ შეიპყრო ურჩი ერისთავი და 1097 წელს საქართველოდან გან-

დენა, კლდეკარის საერისთავო კი სამეფო სამფლობელოებს შეუერთა.

ლიპარიტის ბედი სამაგალითო იყო ყველასთვის, ვისაც ქვეყნის ღალატი ედო გულში. დავითი დაუნდობელ სიმკაცრეს იჩენდა მოღალატეთა მიმართ და წყალობასა და პატივს არ აკლებდა მეფისა და ქვეყნის ერთგულთ. დავითის სიმკაცრეს ქვეყნის მოღალატე ფეოდალების მიმართ განაპირობებდა იმდროინდელ საქართველოში შექმნილი ვითარება:

ქართველი ხალხი ქვეყნის გადასარჩენად, თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლისათვის ემზადებოდა. ასეთ დროს შინა თუ გარეშე მტრის დანდობა სამშობლოს ღალატი იყო.

XI საუკუნის დასასრულს მახლობელ აღმოსავლეთში პოლიტიკური ვითარება საქართველოს სასარგებლოდ შეიცვალა. თურქ-სელჩუკთა დიდი სახელმწიფო იშლებოდა, რაც ისტორიული გარდუვალობით იყო გამოწვეული. თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს პოლიტიკური დაშლის პროცესი პირველად უფლისწულთა შორის ტახტისათვის ბრძოლაში გამომჟღავნდა.

მალიქ-შაჰმა (1072—1092) ბრძოლით მოიპოვა სულთნის ტახტი და სასტიკად გაილაშქრა თავეყრძა სელჩუკი უფლისწულების წინააღმდეგ. მან შექმნა მუდმივი ლაშქარი და ბევრი რამ იღონა სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის. მაგრამ მალიქ-შაჰმა შეძლო მხოლოდ დროებით შეეყოვნებინა თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლა. მისი სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში მძიმე და დამძაბული ვითარება შეიქმნა.

შეთქმულებმა მოკლეს სულთნის მარჯვენა ხელი, სახელმწიფოს პირველი ვაზირი, ათაბაგი ნიზამ ულ-მულქი. გაძლიერდა შეთქმულთა ბრძოლა სულთნის ხელისუფლების წინააღმდეგ, იფეთქა გლეხთა აჯანყებებმა. თვით მალიქ-შაჰის სიკვდილი იღუმალეებით არის მოცული. (1092 წ.).

სწორედ ამ დროს იწყება „ჯვაროსანთა ომები“, დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა დიდი ბრძოლები ახლო აღმოსავლეთში გაბატონებისათვის, რომელთა ფორმალური საბაბი აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხთა და ე. წ. „ქრისტეს საფლავის“ ურჯულო მაჰმადიანთა ხელიდან გამოსხნა იყო.

1097, წ. ევროპელმა ჯვაროსნებმა შეუტეს თურქებს მცირე აზიაში, 1099 წ. კი წაართვეს პალესტინა-იერუსალიმი.

შექმნილი მდგომარეობით გამხსნევებული ბიზანტიაც თურქების წინააღმდეგ შეტევაზე გადავიდა.

დავით აღმაშენებელმა ჯეროვნად შეაფასა საერთაშორისო ვითარება და 1097 წელს მან თურქებს ხარკი შეუწყვიტა, რაც დიპლომატიურ ენაზე ომის გამოცხადებას ნიშნავდა.

თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფომ გამოწვევა უპასუხოდ დატოვა. საქართველო გადამწყვეტი შეტევისათვის სამზადისს შეუდგა.

1104 წ. გაერთიანებულ საქართველოს შემოუერთდა კახეთ-ჰერეთი, რამაც საგრძნობლად გააძლიერა ქვეყანა.

ეკლესია ერთ-ერთი უძლიერესი ფეოდალური ორგანიზაცია იყო საქართველოში, მასში ბატონობდნენ რეაქციონერი ფეოდალები. დავით აღმაშენებელმა გაატარა მთელი რიგი ღონისძიებანი, რომელთა მეშვეობით ქართული ეკლესია ფაქტიურად სამეფო ხელისუფლებას დაუქვემდებარა.

დაიწყო გადამწყვეტი შეტევა თურქებზე.

1110 წ. ქართველებმა წაართვეს თურქებს ციხე-ქალაქი სამშვილდე, 1115 წ. რუსთავი, 1118 წ. ლორე, 1116—1118 წლებში დავითმა სამხრეთ-დასავლეთ რაიონებში ჩამოსახლებულ თურქებსაც შეუტია და გადარეკა ისინი.

საქართველოს მიწა-წყალი ძირითადად გაიწმინდა თურქებისაგან, მაგრამ ქართველებმა ომი თურქების წინააღმდეგ საქართველოს საზღვრებს გარეთ განაგრძეს. ეს აუცილებელი იყო როგორც საკუთრივ საქართველოს საზღვრების დასაცავად, ისე მეზობელი სომხეთისა და შარვანის თურქებისაგან გასათავისუფლებლად.

აუცილებელი გახდა ამიერკავკასიაში ერთიანი სახელმწიფოს შექმნა. ამ გაერთიანებას საქართველო მოთავეობდა.

ასეთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება დიდ ძალებს მოითხოვდა. ფეოდალურ საქართველოში გადაშენების გზაზე იდგა თავისუფალ მოლაშქრეთა ის ფენა, რომელიც სახელმწიფოს უმთავრეს სამხედრო ძალას ქმნიდა. ახალი მიწების შემოერთებას, თურქებისათვის ციხე-ქალაქების წართმევას და სხვა

მნიშვნელოვანი ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტას ქართული ფეოდალური ლაშქარი ვერ შეძლებდა. ამიტომ საქართველოს სამეფო კარმა გაატარა მნიშვნელოვანი სამხედრო რეფორმა.

ჯერ შეიქმნა დაახლოებით ოციათასიანი მუდმივი ქართული ლაშქარი, ხოლო შემდეგ, 1118 წელს ყივჩაყთა ერთი ტომი გადმოასახლეს საქართველოში.

ყივჩაყები სამხრეთ რუსეთის და იმიერკავკასიის ველებზე მომთაბარეობდნენ და კარგი მეომრების სახელი ჰქონდათ გავარდნილი.

1118 წელს დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყთა 45 000 ოჯახი საქართველოში გადმოასახლა. მომთაბარე ყივჩაყებს მიწის ნაკვეთი გამოუყვეს, საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები მიუჩინეს და თანდათან ბინადარ ცხოვრებას შეაჩვიეს. ყივჩაყები ნელ-ნელა ეზიარნენ ქართულ კულტურას, გაქრისტიანდნენ, გაქართველდნენ.

ყივჩაყთა ყოველ ოჯახს თითო მხედრის გამოყვანა ევალებოდა. დავითი თვითონ წვრთნიდა და აიარალებდა მათ რაზმებს.

ყივჩაყთა მეშვეობით მან გაიმრავლა საკუთარი მცველები, „მონასპა“ ხუთი ათასამდე აიყვანა.

გადმოსახლებულმა ყივჩაყებმა შექმნეს ორმოცათასიანი, კარგად გაწვრთნილი და შეიარაღებული მხედრობა. მათ ქართველთა ოციათასიან მუდმივ რაზმთან ერთად შეადგინეს სამოცათასიანი მუდმივი ჯარი, რომელიც მთლიანად მეფეზე იყო დამოკიდებული. ამ ღონისძიებით ერთბაშად გაიზარდა როგორც სახელმწიფოს სამხედრო ძლიერება, ისე მეფის საკუთარი სამხედრო ძალაც. ახლა მეფე საგრძნობლად ძლიერი იყო ფეოდალებზე, ამას კი სახელმწიფოს სამხედრო სიძლიერეზე არა ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმდროინდელი საქართველოსათვის. ფეოდალური ლაშქარიც მთლიანად მეფეს დაუმორჩილდა.

ახლა საქართველომ ქვეყნის საზღვრებს გარეთ შეუტია თურქებს.

შეტევა შარვანიდან დაიწყო. შარვანის მოსახლეობის დიდი

ნაწილი ქართველი ჯარის მხარდამხარ იბრძოდა თურქების წინააღმდეგ.

საქართველოს მეფემ აილო შარვანის დედაქალაქი ყაბალა (1120 წ.) და შარვანი საქართველოს ყმადნაფიცი გახდა.

საქართველოს წარმატებები საფრთხეს უქმნიდნენ თურქ-სელჩუთა ბატონობას ამიერკავკასიაში. ისინი ზედიზედ ჰკარგავდნენ თავიანთ სამხედრო კომუნიკაციებს და სავაჭრო ცენტრებს. საქართველოს მეფისაგან „შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ვაქარნი გახიელ-ტფილელ-დმახელნი ჟარვიდეს სულტანსა წინაშე“. მათ გლოვის ნიშნად სახე და ხელები შავად შეიღებეს და სპარსეთში მჯდარ თურქ-სელჩუთა სულთანს შემწეობა სთხოვეს.

თურქ-სელჩუთა სულთანმა მახლობელი აღმოსავლეთის მაჰმადიან მბრძანებლებს სთხოვა დახმარებოდნენ ურწმუნო ქრისტიანთაგან მართლმორწმუნე მუსლიმანების განთავისუფლებაში და დიდი ლაშქარი შეადგინა საქართველოზე გასალაშქრებლად.

დავითი მტერს მომზადებული დაუხვდა.

1121 წლის აგვისტოში მოხდა დიდგორის ისტორიული ბრძოლა. ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. დიდგორის ბრძოლას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა: სახელი გაუტყდა თურქეთის უძლეველ ლაშქარს. საქართველო თურქ-სელჩუკებისათვის მახლობელ აღმოსავლეთში სერიოზულ ძალას წარმოადგენდა. თურქთა უღელქვეშ მყოფ ხალხებს განთავისუფლების იმედი მიეცათ.

დიდგორის გამარჯვებამ ახალი გეგმები დასახა.

1122 წ. დავით აღმაშენებელმა ქ. თბილისი აიღო და საქართველოს სამეფოს დედაქალაქი ქუთაისიდან თბილისს გადმოიტანა.

ქართველთა ლაშქარმა ჩამოსახლებულ თურქებისაგან გაათავისუფლა აგრეთვე მოძმე სომხეთის მიწა-წყალიც, ამ ბრძოლაში მას მხარში ედგა სომეხი ხალხი.

1124 წ. სომხეთის ქ. ანისის მკვიდრთა თხოვნით, დავითმა ანისის ილაშქრა, აიღო ის და საქართველოს შემოუერთა.

საქართველოს სახელმწიფოს საზღვარი გადაჭიმული იყო „ნიკოფსიითგან (ახლანდელი კრასნოდარის მხარე) დარუბან-

თამარ მეფე.
ვარძიის ფრესკა.

დის (ახლანდელი დერბენდი) საზღვრამდე და ოვსეთიდგან (ნირდილო ოსეთი) არეგაწამდე (სომხეთში)“.

სახელმწიფოს საზღვრების ზრდის შესაბამისად იცვლებოდა საქართველოს მეფის ტიტულიც. თუ გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფეები იწოდებოდნენ: მხოლოდ „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“, ახლა უკვე დავით მეფეს ეწოდებოდა „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა“.

ქართველმა ხალხმა დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით გაიმარჯვა მომთაბარე თურქებთან ბრძოლაში. ჩვენი ქვეყანა გადაჩრა გადაშენება-გადაგვარებას. საქართველოს მოთავეობით თურქებისაგან გათავისუფლდა შარვანისა და სომხეთის დიდი ნაწილი. XII საუკუნის დასაწყისიდან XIII საუკუნის დამდეგამდე ქართველი ხალხი მოძმე სომხეთისა და რან შარვანის კულტურულ ხალხებთან ერთად იბრძოდა შემოსეული თურქების წინააღმდეგ. ეს მძიმე, საუკუნოვანი ბრძოლა წარმატებით დაგვირგვინდა და საქართველოს გარშემო გაერთიანდა თითქმის მთელი კავკასია და მისი მიმდგომი მხარეები.

თურქები იოლად როდი სთმობდნენ თავიანთ პოზიციებს. ბრძოლა შარვანისა და სომხეთისათვის დავითის მემკვიდრეების დროსაც გრძელდებოდა. დემეტრე I (1125—1156) და გიორგი III (1156—1184) ენერგიულად უტევდნენ თურქებს. ბრძოლაში ხან ერთი მხარე იმარჯვებდა, ხან მეორე, მაგრამ საბოლოოდ გამარჯვება ქართველებს რჩებოდათ.

XII ს. 70-იანი წლებისათვის საქართველომ სომხეთის ქალაქები დვინი, ანისი და მათი მიმდგომი მხარეები შემოიერთა, ამის შემდეგ გიორგი III-მ შარვანის საკითხიც მოაგვარა.

ქრისტიანებით დასახლებული შარვანის დასავლეთი ნაწილი საქართველოს შემოუერთდა, ხოლო მაჰმადიანებით დასახლებული აღმოსავლეთი შარვანი მაჰმადიან მმართველს შარვან-შაჰს ეჭირა საქართველოს სახელმწიფოს ყმადნაფიცობის პირობით.

კავკასიის მისადგომებზე უპირატესობა ქართველების ხელში გადავიდა. თურქები თანდათან ჰკარგავდნენ დაკავებულ ტერიტორიებს.

ქართველთა ძლევამოსილება რომ დაინახეს, შევიწროვებულმა თურქებმა გადაწყვიტეს, საერთო ძალით შეეციათ. მაჰმადიან მფლობელთა გასაერთიანებლად და ლაშქრობის მოსაწყობად მართლმორწმუნე მუსლიმანთა უზენაეს ხელისუფალს, ბაღდადის ხალიფას, მიმართეს.

სპარსეთის აზერბაიჯანის ათაბაგმა აბუბეჰრმა ბაღდადის ხალიფას ნივთიერი და იდეური დახმარებით გააერთიანა აღმოსავლეთის თურქთა დიდი ლაშქარი. მან თავისი მახვილი საქართველოს ყმადნაფიცი შარვან-შაჰის წინააღმდეგ მიმართა. შევიწროვებულმა შარვანის მბრძანებელმა დახმარება თავის სიუზერენს, საქართველოს მეფეს სთხოვა. საქართველოს სახელმწიფო კარმა თამარის თაოსნობით, ჯეროვნად შეაფასა შექმნილი ვითარება.

საქართველოს ჯარი თამარ მეფის მეუღლის დავით სოსლანის და სახელოვანი სარდლების ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მონაწილეობით „წარემართნეს და წავიდეს სიახლესა შანქორისასა“. ისევე როგორც დიდგორის ომში, აქაც ორი ძალა დაუპირისპირდა ერთმანეთს — საქართველო და მაჰმადიანთა გაერთიანებული ლაშქარი. მაგრამ, თუ მაშინ ბრძოლა საკუთრივ ქართული მიწა-წყლისათვის და საქართველოს მიწაზე წარმოებდა, ახლა საზღვრებგაფართოებული საქართველო თავისი ყმადნაფიცი შარვან-შაჰის სამფლობელოში დაუხვდა მტერს.

შამქორის ბრძოლა (1195 წ.) ქართველთა ბრწყინვალე გამარჯვებით დამთავრდა. მათ მრავალი ტყვე და ალაფი დარჩათ. ქართველებს, წერს თამარის ერთ-ერთი ისტორიკოსი, — ხელში ჩაუვარდათ „დროშა ხალიფასაგან ლაზოდ წარმოგზავნილი“.

შამქორის ომს ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის. მან გამოავლინა ქართველთა სამხედრო უპირატესობა მახლობელ აღმოსავლეთში.

ქართულმა იარაღმა განსაკუთრებით თამარის მეფობაში (1184—1213 წწ.) გაითქვა სახელი.

შამქორის ომის შემდეგ ქართველებმა დალაშქრეს სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის ქვეყნები. აიღეს განძა, დაიმორჩილეს სევანის ტბის მიდამოები, არარატის დაბლობის სომხური მოსახლეობა, მდ. კოროხის ზემო ნაწილი.

მეზობელი თურქი მფლობელები საქართველოს ყმადნაფიცად უხდებოდნენ და ხარკს კისრულობდნენ.

საქართველო ერთი მხრივ აღმოსავლეთის თურქულ სახელმწიფოებს უტევდა, მეორე მხრივ — დასავლეთის ძლიერ თურქულ-სელჩუკურ სახელმწიფოს მცირე აზიაში, დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე რუმის სასულთნოს.

მცირე აზიაში გაბატონებული მაჰმადიანი თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ თამარისდროინდელმა საქართველოს სახელმწიფო კარმა შავი ზღვის სამხრეთი სანაპიროების დაჭერა გადაწყვიტა. ეს რთული და მნიშვნელოვანი საქმე ფრთხილად და მოფიქრებულად მზადდებოდა.

ბიზანტიის იმპერიის სიძლიერეს ბოლო ეღებოდა. ქვეყანას ასუსტებდა გამუდმებული ბრძოლები კეისრის ტახტისათვის. XIII საუკუნის დასაწყისში დასავლეთეევროპელი ჯვაროსნები „ქრისტეს საფლავის“ გამოხსნისათვის უშედეგო ბრძოლას ევროპიდან აღმოსავლეთისკენ მიმავალ გზაზე მდებარე ბიზანტიის დაპყრობას არჩევდნენ. რუმის სასულთნო თავის მხრივ ცდილობდა ბიზანტიის აღმოსავლეთ ნაწილის ხელში ჩაგდებას.

საქართველო ხელსაყრელ მომენტსა და საბაბს ელოდა.

გალაშქრების საბაბიც მალე მოიძებნა: ბიზანტიის იმპერატორმა თამარ მეფის მიერ უცხოეთში ქართული მონასტრებისათვის გაგზავნილი შესაწირავი წაართვა ქართველ ბერებს. შეურაცხყოფისათვის სამაგიეროს გადახდის საბაბით, თამარმა 1204 წ. გაგზავნა ლაშქარი, რომელმაც დალაშქრა შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო. ქართველებმა „წარუღეს ლაზია, ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, სინოპი, კერასუნდი, კოტიორა, ამასტია, ერაკლია და ყოველნი ადგილნი ფებლადონისა და პონტოსანი“. ბიზანტიის იმპერიის ეს სამფლობელოები თამარმა ტრაპიზონის საკეისროდ გამოაცხადა და „მისცა ნათესავსა თვისსა ალექსის კომნიანოსსა, ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვით წინაშე თამარ მეფისა შემოხვეწილი“.

ტრაპიზონის საკეისროს შექმნას თამარი ოფიციალურად ბიზანტიის ტახტის კანონიერი მემკვიდრის ალექსი კომნენის უფლებების აღდგენით ასაბუთებდა, სინამდვილეში კი ამ აქტით საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით შეიქმნა მთლიანად

საქართველოზე დამოკიდებული სახელმწიფო. იგი საქართველოს შემდგომი ლაშქრობების პლაცდარმად იქცა. საქართველოს პოლიტიკური გავლენა დიდხანს იგრძნობოდა ტრაპიზონის საკეისროში.

ქართველთა ლაშქარმა 1204 წელს დალაშქრა მანაზკერტი, ხლათი, არქეში, მაგრამ ქალაქი კარი (ყარსი) ისევ თურქების ხელთ იყო და მათ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დასაყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა. ამავე დროს იგი მდებარეობდა საქართველოში სამხრეთიდან მომავალ მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაზე. კარისათვის ბრძოლა გახანგრძლივდა, მაგრამ საბოლოოდ ქართველთა ჯარმა ეს ციხე-ქალაქიც დაიპყრო. თამარმა ის უშუალოდ სამეფო ტახტს დაუქვემდებარა და საგამგეოდ თავის ერთგულ მოხელეს, შალვა ახალციხელს გადასცა.

ტრაპიზონის საკეისროს დაარსება, კარის დაპყრობა, ლაშქრობანი სამხრეთ-დასავლეთით უშუალო საფრთხეს უქმნიდნენ რუმის სასულთნოს. სულთანმა რუქნადინმა გადაწყვიტა ბოლო მოეღო ქართველთა ნავარდისათვის. მან მიმართა თურქ მფლობელებს და გაერთიანებული ლაშქარი შეადგინა. თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, რუქნადინის ჯარი ოთხას ათას მეომარს ითვლიდა.

ჯარის სიმრავლეზე დანდობილმა რუქნადინმა სათანადოდ ვერ შეაფასა საქართველოს შესაძლებლობანი და თამარს მოციქულის ხელით ბრძოლად წერილი გამოუგზავნა. თამარის ისტორიკოსი დიდი შინაგანი განცდით გადმოგვცემს ამ ელჩობისა და ომისათვის ქართველთა სამზადისის ამბავს. „შენ გიბრძანებია ქართველთათვის აღებად ხმალი მუსლიმანთა ხოცად...“—წერდა რუქნადინი, —სამაგიეროდ, მე „წარმომივლენია ყოველი მხედრობა ჩემი, რათა აღვხოცო ყოველი მაჰაკაცი მაგ ქუეყანისა, და ცოცხალი იგი ოდენ დარჩეს რომელი წინამომეგვბოს, თაყუანისცეს ჩათრსა ჩემსა, სასოება იგი თქვენი ჯუარი წინაშე ჩემსა დაღეწოს და მოჰმადი აღიაროს“. თამარმა შეყარა სამეფოს დარბაზი რუქნადინის ელჩის მისაღებად და თავხედმა ელჩმა შეურაცხყოფელი სიტყვებით მიმართა ქართველთა სათაყვანებელ მეფეს. „უკეთუ მეფემან თქვენმან დაუტევოს სჯული, იპყრას სულტანმან ცოლად, და უკეთუ არა დაუტეოს სჯული, იყოს ხარკად სულტნისა“. თამარისადმი ასე-

თი მიმართვა ვერ აიტანა მისმა ერთგულმა ზაქარია მხარგრძელმა „და უხეტქა ხელითა პირსა და ვითარცა მკუდარი დეცა და იღვა“. როდესაც მოციქული გონს მოიყვანეს, მხარგრძელმა მას მიმართა: „თუ მოციქული არა იყავ, პირველად ენისა აღმოკუეთა იყო შენი სამართალი. და მერმელა თავისა, კადნიერად კადრებისათვის“. ცივილიზებული სახელმწიფოს ნორმები ელჩის ხელყოფის უფლებას არ იძლეოდა. დარბაზმა ომისათვის სასწრაფოდ მზადება დაასკენა. ხოლო რუქნადინს საპასუხო წერილი მისივე ელჩის ხელით გაუგზავნეს.

შეყარეს ქართველთა ლაშქარი, „მოუწოდეს სპათა იმერთა და ამერთა, ნიკოფსით დარუბანდამდის“. ისტორიკოსის სიტყვით, „ბრძანება და წიგნები ქროდა მალე-მსრბოლთა. და ცოტათა შინა დღეთა შემოკრბეს ვითარცა ვეფხნი სიკისკასითა და ვითარცა ლომნი გულითა“. საქართველოს ჯარს თამარის მეუღლე მეფე დავით სოსლანი მხედართმთავრობდა, ხოლო „წინამბრძოლად იყო ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარი, და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი, შალვა და ივანე“.

ბრძოლად მიმავალი ლაშქარი თამარმა შორს გააცილა, „თვით თამარ უძღოდა წინა შიშულითა ფეხითა და ცრემლითა ასოვლებდა დაწუთა თვისთა“.

ბასიანის მიდამოებში დაბანაკებული თავისი ლაშქრის სიმრავლით გულდამწვდებულ რუქნადინს მტრის შიში არა ჰქონდა. ქართველებმა ისარგებლეს თურქების უდარდებლობით და მოულოდნელად შეტევაზე გადავიდნენ.

ფიცხელი და სისხლისმღვრელი ომი გაჩაღდა. ქართველებს გაუჭირდათ მრავალრიცხოვანი მოწინააღმდეგის ძლევა, მაგრამ ბოლოს „ეგოდენი სიმრავლე განსქდა, იძლია, დაიბანტა და ამას ჰგუანდა — თულგარდუწდომელი მალნარი მიწითურთ მოგლეჯილ იყო და დაზულეულ, და ღირს სადმე ყოფილიყო. სადგან თუალი მხილველობდა, ყოველგან ტყეთა მსგავსი ლაშქარი იხილვებოდა ლტოლვილი“.

აურაცხელი ტყვე და ნადავლი დარჩათ ქართველებს. ტყვეთა შორის რუმის სულთნის მოკავშირე მთავრებიც იყვნენ, მათ შორის ეზინკის სულთანი, რომელიც თამარმა ცხენის ნალზე გაყიდა. თამარის ისტორიკოსი ჯეროვნად აფასებს თამარის ამ საქციელს და ამბობს: „ეგეოდენი სახელოვანი კაცი და ღიდე-

„ზული განყიდა ნალად ცხენთა, რომელი ესე ყო თამარ პატი-
ვად სახლისა თვისისა და დიდებად, რომელი ესე არაოდეს ვის-
გან ქმნილ იყო დასაბამითგან. ესე იყო დიდებად და სახსენებ-
ლად თვისა“.

1205 წელს ბასიანის ომში მოპოვებულ გამარჯვებას უდი-
დესი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის.

დიდგორის (1121 წ.), შამქორის (1195 წ.) და ბასიანის
(1205 წ.) ომები ეტაპური ხასიათის მოვლენებია საქართველოს
ისტორიაში.

დიდგორის ომმა ცხადყო, რომ საქართველოს სახით კავკა-
სიაში თურქულ-სელჩუკურ სამყაროს მნიშვნელოვანი ძალა
უპირისპირდებოდა. დიდგორის ბრძოლამ სახელი გაუტეხა
სელჩუკთა უძლეველ ლაშქარს და მათ უღელქევემ მყოფ ხალ-
ხებს გათავისუფლების იმედი მისცა. შამქორის ომმა ცხადყო
ქართველთა სამხედრო უპირატესობა, ხოლო ბასიანის ომმა
აშკარა გახადა, რომ საქართველო უძლიერესი სახელმწიფო
იყო მთელ იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში.

დიდგორის ომში ქართველებმა დაამარცხეს ბაღდადის ხა-
ლიფას ლოცვა-კურთხევით წარმოგზავნილი კოალიციური ლა-
შქარი და ხელთ იგდეს ხალიფას დროშა.

შამქორის და ბასიანის ომებში ქართველებმა აღმოსავლე-
თისა და დასავლეთის თურქთა დიდი გაერთიანებული ლაშქა-
რი დაამარცხეს. აღმოსავლეთის კოალიციას აზერბაიჯანის დი-
დი სასულთნოს მბრძანებელი აბუბეკრი მეთაურობდა, და-
სავლეთისას კი — რუმის სულთანი რუქნადინი. ორივე მბრძა-
ნებლის დროშა ხელთ იგდეს ქართველებმა.

ნიკოფსიიდან დარუბანდამდის და ჩრდილო კავკასიიდან
სომხეთის სამხრეთ საზღვრებამდე გადაჭიმული დიდი საქარ-
თველო, რომლის გარშემო მთელი კავკასიის ცივილიზებული
სამყარო იყო შემოკრებილი, ფართო ისტორიულ ასპარეზზე
გამოვიდა და თურქულ სახელმწიფოებს საკუთარ სამფლობე-
ლოებში დაუწყო შევიწროება.

საქართველო აღმოსავლეთის ქრისტიანულ სამყაროში ბი-
ზანტიის მემკვიდრეობას ჩემულობდა. მისი დიდება გავრცელ-
და აღმოსავლეთსა და დასავლეთში, თურქებისაგან შევიწრო-
ებული ევროპელი ჯვაროსნები დახმარებისათვის მიმართავდ-
ნენ მას.

მახლობელი აღმოსავლეთის თურქული სამთავროები საქართველოს ქვეშევრდომობას იღებდნენ.

თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში ქართველებმა კიდევ რამდენიმე ლაშქრობა მოაწყვეს.

1208 წელს თამარმა ჯარი არდაველის სულთნის დასასჯელად გაგზავნა. არდაველის სულთანი აღდგომა დღეს მოულოდნელად თავს დასხმია ქალაქ ანისს. შესევია ეკლესიაში სალოცავად შესულ ხალხს და რამდენიმე ათასი მლოცველი გაუჟლეტია. ამის საპასუხოდ მხარგრძელებმა შეჰყარეს სპა და როდესაც მაჰმადიანთა დიდი სასულიერო დღესასწაული თენდებოდა, მოულოდნელად შეიჭრნენ ქალაქ არდაველში, დახოცეს მეჩეთში მლოცველები, თვით სულთანი მოკლეს, აიკლეს ქალაქი, სულთნის ცოლ-შვილი ტყვედ წამოასხეს. ანისში დახოცილების შური იძიეს, დავლითა და ალაფით დაბრუნდნენ შინ.

1210 წელს ქართველებმა ირანში გაილაშქრეს, ზედიზედ აიღეს ქალაქები: მარანდი, თავრიზი, მიანა, ზენჯანი, ყაზვინი, მიაღწიეს რომგურამდე და, რადგან მეტი ალაფის ტვირთვა აღარ შეეძლოთ, გამარჯვებულნი დიდი ნადავლით დაბრუნდნენ უკან, ხოლო აღებულ ქალაქებს ხარკი დააკისრეს.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, საქართველოს გარშემო გაერთიანებული იყო თითქმის მთელი კავკასიის ქრისტიანული და მაჰმადიანური სამყარო. ნაწილი შემოერთებულ ქვეყანათაგან უშუალოდ საქართველოს შემადგენლობაში შემოდიოდა, ნაწილი ვასალი (ყმადნაფიცი) იყო მისი. ამიერკავკასიასა და ირანის აზერბაიჯანში საქართველოს ყმადნაფიცნი და მონარკენი იყვნენ მაჰმადიანი მფლობელები: ერზიკნის სულთანი, არზრუმის ამირა, ხლათის სულთანი და მრავალი თურქულ-მაჰმადიანური სამთავრო.

ხოლო ჩრდილოეთით საქართველოს ყმადნაფიცები იყვნენ კავკასიის მთიანეთისა და იმიერკავკასიის მთისძირა ზოლის ქვეყნები.

საქართველოს უძველესი დროიდანვე მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა თავის ჩრდილოელ მეზობლებთან. უძველესი ქართული სახელმწიფოები თავისი მძლავრობის ხანაში იმორჩილებდნენ იმიერკავკასიელ მკვიდრთ და პოლიტიკურ გავლენასა-

თან ერთად დიდ კულტურულ გავლენას ახდენდნენ მათე-
ცნობილია, რომ ქრისტიანობა ჩერქეზებსა და ოსებში საქარ-
თველოდან გავრცელდა; ქრისტიანობასთან ერთად ჩრდილო-
ეთ კავკასიაში ინტენსიურად შედიოდა ქართული ფეოდალუ-
რი კულტურაც.

საქართველოს მეზობელ კავკასიის ქვეყნებიდან შირვანი და
რანი დავით აღმაშენებლის დროს შემოუერთდნენ საქართვე-
ლოს და XII ს. 70-იანი წლებიდან მისი ყმადნაფიცები იყ-
ვნენ. ხოლო მეზობელი სომხეთი უშუალოდ საქართველოში
შედიოდა, რაც სომხეთის სახელმწიფოებრივი მდგომარეობით
იყო გაპირობებული. როდესაც საქართველომ დაიწყო ბრძო-
ლა სომხეთისათვის, იქ ეროვნული ხელისუფლება აღარ არსე-
ბობდა; სომხეთი თურქ-სელჩუკებს ეპყრათ.

თურქი-სელჩუკები სომხეთში თავდაპირველად 1048 წელს
შეიჭრნენ. XI ს. სომეხი ისტორიკოსის არისტაქეს ლასტივერ-
ტელის ცნობით, თურქებმა შემუსრეს სომხეთი, მრავალი
მცხოვრები ტყვედ ჩაიგდეს და ნადავლით დატვირთულნი
უკან დაბრუნდნენ. 1049 და 1054 წლებში თურქებმა კვლავ
ილაშქრეს სომხეთზე.

როგორც ცნობილია, XI ს. 60-იანი წლებიდან თურქ-სელ-
ჩუკები მთელ ამიერკავკასიას მოედნენ.

1065 წელს მათ აიღეს ბაგრატიონთა სომხეთის დედაქალა-
ქი ანისი. არისტაქეს ლასტივერტელის სიტყვით, ზედიზედ სა-
მი ლაშქრობისას თურქ-სელჩუკებმა გააჩანაგეს სომხეთი, მოს-
პეს საქონელი, ქვეყანა გააუჟაცრიელეს.

განადგურდა და აღიგავა პირისაგან მიწისა სომხეთის მრავალი ქალაქი: ანისი, არცნი, მანასკერტი.

მოსახლეობის დიდი ნაწილი დაიღუპა, ნაწილი გაიქცა და
გადასახლდა. დაპყრობილი სომხეთი თურქმა მეთაურებმა და-
ინაწილეს, შეიცვალა სომხეთის ფეოდალური კლასის ეროვნული
შემადგენლობა; სომეხი ფეოდალები მოსულმა თურქმა
ფეოდალებმა შეცვალეს, რომლებიც განსაკუთრებით უმოწყალოდ
ძარცვავდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას.

თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს ძლიერება ძირითადად
მომთაბარე ტომების სამხედრო ძალაზე იყო დამოკიდებული.
ამ სახელმწიფოს მესვეურნი გრძნობდნენ, თურქულ-

სელჩუკური ფეოდალური არისტოკრატის გაბატონება რა საფრთხეს უქმნიდა ირანის მეურნეობას, და მის გადასარჩენად მომთაბარე ურდოებს კავკასიისაკენ ერეკებოდნენ. მართალია, ირანი ამან ვერ იხსნა, მომთაბარე არისტოკრატია იქაც გაბატონდა, მაგრამ შირვან-რანის (თანამედროვე აზერბაიჯანი) და სომხეთის მდგომარეობა ყველაზე მძიმე შეიქმნა.

XIII ს. არაბი ისტორიკოსის ნესევის ცნობით, სულთან მალიქ-შაჰის გამოგზავნილი ურდოები კალისავით მოედევნენ ირანს.

სომხეთმა დაკარგა დამოუკიდებლობა. გაჩანაგდა და ეროვნული გადაგვარების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა.

სწორედ ამიტომ იყო, დავით აღმაშენებლის ხანიდან მოყოლებული, სომხური მოსახლეობა შემოსული ქართველი ჯარის მხარდამხარ რომ იბრძოდა თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ, ხოლო რაკი სომხეთში ადგილობრივი პოლიტიკური ხელისუფლება არ არსებობდა, თურქთაგან გაწმენდილი სომხური მიწები უშუალოდ საქართველოს შემადგენლობაში შემოდიოდა. მაგრამ „საქართველოს მთავრობა, მეტადრე თამარის ხანაში, სომხეთში მაინც ძალიან ფრთხილად და წინდახედულად მოქმედებდა: სომხური თემების მმართველად ისეთ პირებს ნიშნავდნენ, რომელნიც ადგილობრივ მოსახლეობასთან უფრო ახლო იყვნენ თავისი სარწმუნოებითა თუ წარმოშობით“ (ივ. ჯავახიშვილი).

სომხური მოსახლეობის კეთილდღეობისათვის ზრუნვა, გზების, ქალაქების, ეკლესია-მონასტრების მშენებლობა, ხელისშეწყობა სომხური კულტურის განვითარებისათვის იყო ის საფუძველი, რაც უფლებას აძლევდა XII—XIII საუკუნეების სომეხ ისტორიკოსებსა და მოღვაწეებს ქება-დიდებათა და მადლობით მოეხსენიებინათ საქართველოს მეფეები: დავით აღმაშენებელი, თამარი და სხვანი.

XII—XIII საუკუნეების საქართველოში სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების ხალხი ცხოვრობდა. ამის გამო დავით აღმაშენებლის ხანიდან მოყოლებული, ჩვენს ქვეყანაში პატივისცემით ეპყრობოდნენ სხვადასხვა სარწმუნოების ხალხს. მათ ჰქონდათ თავიანთი სამლოცველოები, სადაც წირვა-ლოცვა მიმდინარეობდა. სახელმწიფო საგანგებო ღონისძიებე-

ბით იცავდა სხვა სარწმუნოების აღმსარებელთა ხელშეუხებლობასა და უფლებას საქართველოში.

ამით აიხსნება ის, რომ ამ დროს თბილისი იყო არა მხოლოდ ქართული, არამედ მთელი კავკასიური სამყაროს კულტურის ცენტრი. აქ მეფისა და დიდებულების კარზე თავს იყრიდნენ ქართული, სომხური და მუსლიმანური კულტურის საუკეთესო წარმომადგენლები, იმართებოდა დისკუსიები საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიურ საკითხებზე, ეწყობოდა ლიტერატურული პაექრობანი. საქართველოსა და მის დედოფალს თამარს უმღეროდნენ ქრისტიანი და მაჰმადიანი მწერლები.

ამგვარად, XIII საუკუნის დამდეგისათვის საქართველო დიდი და ძლიერი ქვეყანა იყო. მას ყოველგვარი პირობები ჰქონდა შექმნილი შემდგომი სამეურნეო-ეკონომიური და კულტურული განვითარებისათვის.

იმ დროს, როცა საქართველო თავისი სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების უმაღლეს საფეხურზე იმყოფებოდა, ფრიად დაძაბული ვითარება იყო ქვეყნის შიგნით.

დავით აღმაშენებელმა ალაგმა დიდგვარიან ფეოდალთა თვითნებობა და შექმნა ცენტრალისტური ხელისუფლება. სახელმწიფოს დაუმორჩილა როგორც საერო ფეოდალები, ასევე ეკლესია, მაგრამ ფეოდალური არისტოკრატია არ აპირებდა შეგუებას შექმნილ მდგომარეობასთან. დავითის შემდეგ მეფე გიორგი III-ს მტკიცედ ეპყრა ხელთ სახელმწიფოს მმართველობის სადავეები და სწორედ მის დროს, 1177 წელს, იფეთქა დიდმა აჯანყებამ. იგი დიდებული ფეოდალების პრივილეგიების აღდგენას ისახავდა მიზნად.

აჯანყების საბაზი გახდა გიორგი III-ის ძმისწულის, უფლისწულ დემეტრეს (იგივე დემნას) კანონიერი უფლებების აღდგენა საქართველოს ტახტზე.

დავით აღმაშენებლის ვაჟს, მეფე დემეტრეს (1125—1156 წწ.) ორი ვაჟიშვილი ჰყავდა, უფროსი დავითი და უმცროსი გიორგი. ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, მეფე დე-

შეტრემ დაარღვია ტახტის მემკვიდრეობის დაკანონებული ტრადიცია და სამეფოდ უმცროს ვაჟს, გიორგის ამზადებდა იმან დემეტრეს სიცოცხლეშივე გამოიწვია უთანხმოება და მამა-შვილს შორის სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა ატყდა. კონფლიქტი დავითის სიკვდილმა გადაჭრა (1155 წ.), 1156 წ. დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ ტახტი მამის მიერ კურთხეულმა გიორგიმ (გიორგი III-მ) დაიკავა.

დავითს დარჩა მცირეწლოვანი ვაჟიშვილი დემნა, რომლის გამეფებასაც, ეტყობა, თავიდანვე არ აპირებდა გიორგი.

უფლისწული დემნა ამირსპასალარ ივანე ორბელის სიძე იყო და ივანე ორბელმა და მისმა მომხრე დიდებულებმა გადაწყვიტეს, დემნას გამეფებით დიდგვარიანი ფეოდალების შეზღუდული უფლებების გაფართოება.

აჯანყებამ ფართო ხასიათი მიიღო. ორბელებთან ერთად, რომელნიც აჯანყების ხელმძღვანელები და სულისჩამდგმელები იყვნენ, მასში მონაწილეობდნენ ქართლის ერისთავი ლიპარიტ სუმბატის ძე, მეჭინბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, სარგის მხარგრძელი, დიდი გამრეკელი, კახა ჯავახი, მემნა ჯაყელი და მრავალი სხვა დიდებული. სულ განდგომილთა რიცხვი დაახლოებით 30 000-მდე აღწევდა.

აჯანყება მეფე გიორგისათვის სრულიად მოულოდნელად დაიწყო. ის თბილისის მახლობლად იმყოფებოდა ერთ-ერთ თავის სასახლეში, როდესაც აჯანყების ამბავი შეატყობინეს.

გიორგი არ დაიბნა, მან უმაღლესი შემოიკრიბა ერთგულნი და თბილისში გამაგრდა. ამან შეამბოხეებს გამარჯვების იმედი გაუცრუა და ნელ-ნელა მეფის მხარეზე გადასვლა დაიწყო. დიდი გამრეკელი, სარგის მხარგრძელი და სხვანი ეახლნენ გიორგის და შეცოდებისათვის პატიება სთხოვეს. თავის მხარეზე გადასულთ გიორგი პატივით იღებდა. აჯანყებულებმა ლორეს ციხეს შეაფარეს თავი და მეზობელ მაჰმადიან მფლობელთ დახმარება სთხოვეს; მაგრამ არც ამ იმედმა გაუმართლათ. აჯანყებულთა მდგომარეობა უიმედო შეიქმნა. დემნა უფლისწული ალყაშემორტყმული ციხიდან საბლით ჩამოეშვა და ბიძასთან პატიების სათხოვნელად მივიდა. ივანე ორბელი და აჯანყების სხვა მეთაურნი მეფეს მიჰგვარეს.

ქართული სამართლის ძალით ტახტისმამძიებელ უფლისწუ-

ლებს თვალებს სთხრიდნენ და ასაჭურისებდნენ. დემნა უფლისწულმა ვერ გაუძლო ამ საშინელ წამებას და გარდაიცვალა, ხოლო „ორბელნი მეფემან შეიპყრნა და დახოცნა“.

აჯანყებამ გამოააშკარავა ფეოდალური არისტოკრატიის ზრახვები. ამ განსაცდელის ეპოს გიორგის ყველაზე მეტად უერთგულეს საზოგადოების დაბალი ფენებიდან გამოსულმა, მის მიერ აღზევებულმა „უგვარობმა“ და მანაც დასჯილი დიდებულების მაღალი თანამდებობანი თავის ერთგულთ დაუტოვა. ამირსპასალარობა მეფემ უწყალობა გაქართველებულ ყივჩაყს, ყუბასარს, რომელიც თავიდანვე მხარში ედგა, ხოლო აზნაურის ნაყმევ აფრიდონს მსახურთუხუცესობა და ერისთავთ ერისთავის თანამდებობა მისცა.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავდა ფეოდალური არისტოკრატიის საბოლოო დამარცხებას, მაგრამ მაინც მათი პოლიტიკის დიდი კრაზი და მეფის ცენტრალური ხელისუფლების მნიშვნელოვანი წარმატება იყო.

იმ დროს, როდესაც გიორგი დიდგვაროვნებზე გამარჯვებას ზეიმობდა, ეკლესია მას ახალ მოთხოვნას უმზადებდა.

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებული რეფორმის შემდეგ დიდგვარიანმა ფეოდალებმა ნელ-ნელა ისევ დაიკავეს უმაღლესი სასულიერო თანამდებობანი ეკლესიაში და შესაფერ მონენტს ელოდნენ, თავიანთი პრივილეგიებისა და ეკლესიის შეუვალობის აღსადგენად.

ეს დრო 1177 წლის აჯანყების შემდეგ დადგა.

მართალია, მეფემ გაიმარჯვა აჯანყებულებზე, მაგრამ ქვეყანას დიდი განსაცდელი ჰქონდა გადატანილი. ამ დროს ეკლესიის მესვეურებმა მოიწვიეს საეკლესიო კრება, თბილისში დაბრუნებულ მეფეს მოღალატეებზე გამარჯვება მიულოცეს და ამასთანავე მოსთხოვეს სამეფო გადასახადებისაგან ეკლესიის განთავისუფლება, ე. ი. ეკლესიის შეუვალობის აღდგენა. გიორგი იძულებული გახდა დაეთმო უმაღლესი სასულიერო ფეოდალური არისტოკრატიისათვის.

მეფისათვის აშკარა იყო, რომ დამარცხებული ფეოდალური არისტოკრატია ხელსაყრელ მომენტს ელოდა. ამიტომ გადაწყვიტა, ტახტის მემკვიდრის საკითხი თავის სიცოცხლეშივე მოეგვარებინა.

ტახტის ერთადერთი მემკვიდრე იყო გიორგის ასული თამარი. ფეოდალურ ქვეყანაში ქალის გამეფება დიდ სიძნელებს უკავშირდებოდა. მაგრამ გიორგის სიცოცხლეში მის ნებას ვერავენ გადავიდოდა.

1178 წელს მეფე გიორგიმ თავისი ერთადერთი ასული თამარი მეფედ აკურთხა.

როგორც ჩანს, გიორგი III-ს ეგონა, თამარის კურთხევით მან ეს საჭირობოროტო საკითხი მოაგვარა, მაგრამ ასე არ ფიქრობდნენ მისი ფარული მოწინააღმდეგენი. ისინი ხელსაყრელ როს ელოდნენ. 1184 წელს მეფე გიორგი III გარდაიცვალა. და მეფის მოწინააღმდეგენიც წამოიშალნენ. უმაღლეს ფეოდალთა საკრებულომ, დარბაზმა, პირველ რიგში თამარის მეფობის კანონიერება აქცია საცილობელ საკითხად. თამარის მომხრეთა წყალობით, დარბაზმა სცნო თამარის მეფობა, მაგრამ დაადგინა მისი ხელმეორედ მეფედ კურთხევა. დარბაზის ეს მოთხოვნა ნიშანდობლივი ფაქტია.

ფეოდალურ საქართველოში არსებული მეფედ კურთხევის ცერემონიალი აშკარად გამოხატავდა უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატიის უფლებებს. ეს ძველი წესი შემუშავებული იყო ადრეფეოდალურ ხანაში, მაშინ როცა მეფე ხელისუფლებას ფაქტიურად ფეოდალთა ხელიდან იღებდა. საეკლესიო კურთხევა-ცხების შემდეგ, როდესაც მეფეს გვირგვინს დაადგამდნენ, სამეფო ნიშნებს (ხმალი და სკიპტრა) სხვადასხვა ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენლები გადასცემდნენ.

თამარის ერთ-ერთი ისტორიკოსი ასე აგვიწერს მის მეფედ კურთხევას: „ვინათგან ლიხთ-იმერითგან იყო წესი დადგმად გვირგვინსა თავსა სამეუფოსა, აწვიეს მონაზონი ღირსი და მაღლშემოსილი, მთავარეპისკოპოსი ქუთათელი ანტონი საღირის ძე, მიღებად გვირგვინისა, და ცალის-კერძისა კახაბერი, ერისთავი რაჭისა და თაყუერისა და სრულ ყვეს მოხელეთა სვიანთა და დიდებულთა ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღება და დადება ხრმლისა“.

ამ აქტში ხაზგასმული იყო, რომ მეფის ხელისუფლება ფეოდალებზე იყო დამოკიდებული. თვითმპყრობელური ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ საქართველოს მეფეებისათ-

ვის არ უნდა ყოფილიყო სასურველი დიდებულ ფეოდალთა ასეთი უფლებამოსილება და ალბათ ამ გადმონაშთის ლიკვიდაციასაც ისახავდა მიზნად, დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული ჩვენი მეფეები თავიანთ მემკვიდრეებს სიცოცხლეშივე რომ აკურთხებდნენ მეფედ. დავით აღმაშენებელმა თავისი ვაჟი დემეტრე აკურთხა მეფედ და სამეფო გვირგვინიცა და მეფობის სხვა ნიშნებიც თვითონ გადასცა შვილს. ასევე მოიქცნენ დემეტრე და გიორგიც. გიორგის გარდაცვალების შემდეგ დარბაზმა, ყოყმანის შემდეგ, სცნო თამარის უფლება მეფობაზე, მაგრამ გიორგის მიერ მისი კურთხევა გააუქმა და თვითონ ხელმეორედ აკურთხა მეფედ. დარბაზმა ამით აღადგინა რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე უგულებელყოფილი, დიდებულ ფეოდალთა სხვადასხვა საგვარეულოს პრივილეგიები მეფისათვის ხელისუფლების ნიშნების გადაცემაში.

მეფის კურთხევის არსებულ წესს საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა რომ ჰქონდა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ მომდევნო ხანებში, თამარისავე მეფობაში, საქართველოში მეფის კურთხევის ახალი წესი შემოიღეს. ამ ახალ წესში სრულიად უგულებელყოფილია ძველ ფეოდალურ საგვარეულოთა როლი ამ საქმეში და მეფეს სამეფო ნიშნებს სათანადო უწყებათა წარმომადგენლები გადასცემენ. მაგ. ხმლის გადაცემა ამირსპასალარის პრივილეგიაა, განურჩევლად მისი გვარისა და წარმოშობისა.

ამგვარად, 1184 წელს თამარი ხელმეორედ აკურთხეს. ამით დაიწყო დიდგვარიან ფეოდალთა შეტევა სამეფო კარზე თავისი პრივილეგიების აღსადგენად.

პირველად მეფეს კათალიკოსი შეეებრძოლა. ქართლის კათალიკოსმა მიქელ მირიანის ძემ თავის მომხრეთა მხარდაჭერით მიიტაცა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის თანამდებობა. მან ეს მაღალი თანამდებობა მოსტაცა მეფის ერთგულ ანტონ გლონისთავის ძეს. ამგვარად, საქართველოს ეკლესიის მეთაურმა ხელთ იგდო სახელმწიფოს კანცლერის, მეფის შემდეგ მეორე პირის თანამდებობა და დაუპირისპირდა მეფეს.

თამარმა სცადა მიქელ მირიანის ძის გადაყენება. ამ მიზნით მან საეკლესიო კრებაც კი მოიწვია, მაგრამ ბრძოლა წააგო და მხოლოდ მიქელის გარდაცვალების შემდეგ შეძლო ისევ

თავისი ერთგული ანტონის დაბრუნება მწიგნობართუხუცეს-
კეონდიდლის თანამდებობაზე.

მეფის პოლიტიკის მომხრე ისტორიკოსი ასე გადმოსცემს
თავის სიძულვილს მიქელისადმი: „მოკუდა ქართლისა კათა-
ლიკოსი, კეონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, ქართველი, მირი-
ანის ძე მიქაელ, რომელსაც აქუნდა სამთავისიცა და არავინ
შეწუხნა მისთვის, არცა დიდი და არცა მცირე, რამეთუ ყო-
ველნი სძულობდეს“. შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად იქვე
უმატებს: „მოკუდა ამირსპასალარი გამრეკელი და ესე ყოველ-
თა იგლოვეს“.

ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენლებმა გადაწ-
ყვიტეს თავიდან მოეშორებინათ მეფის ერთგული მოხელეები.
პირველ რიგში გიორგი მეფის მიერ აღზევებულ თამარის
ურთგულეს ამირსპასალარ ყუბასარსა და მსახურთუხუცეს
აფრიდონს შეუტიეს და მოითხოვეს მათი გადაყენება.

თამარს ეძნელებოდა ერთგული ვეზირების მოშორება, მაგ-
რამ დიდებულები განუდგნენ და დაჟინებით მოითხოვეს „უგ-
ვართა“ გადაყენება. მდგომარეობა ისე დაიძაბა და გართულ-
და, რომ თამარი იძულებული გახდა, დაეთმო და გაეწირა თა-
ვისი ერთგული მოხელეები. ეს მეფის ხელისუფლების დიდი
მარცხი იყო.

დიდგვარიანმა ფეოდალებმა უგვარო ვაზირები რომ დაამ-
ხეს, „ხელისუფლებისათვის და დიდებისათვის ურთიერთას
დაუწყეს ზილეა“. სწორედ ამ დროს მეჭურჭლეთუხუცესმა
ყუთლუ-არსლანმა, რომელიც ამირსპასალარობას უმიზნებდა,
წამოაყენა სახელმწიფო მმართველობის ახალი პოლიტიკური
პროგრამა. ყუთლუ-არსლანს მომხრეთა დიდი დასი ჰყავდა. ამ
დასის წევრებმა ერთმანეთს ერთგულება შეჰფიცეს და სათა-
ნადო ხელშეკრულება „ფიცის სიმტკიცე“ დადეს.

თუ აქამდე დიდებულ ფეოდალთა მოთხოვნები ცალკეულ
კონკრეტულ საკითხებს ეხებოდა და მხოლოდ მათი პრივილე-
გიების გაზრდასა და უფლებების გაფართოვებას ისახავდა მიზ-
ნად, ახლა ყუთლუ-არსლანის დასმა წამოაყენა მწყობრი პო-
ლიტიკური პროგრამა, რომლის მიზანი სახელმწიფო წყობილე-
ბის შეცვლა იყო. ყუთლუ-არსლანი და მისი თანაშეფიცულნი
მოითხოვდნენ, ისანში, მეფის სასახლის მახლობლად აეგოთ

საგანგებო სასახლე („კარავი“). ამ სასახლეში შეკრებილნი განიხილავდნენ სახელმწიფო მნიშვნელობის ყველა საკითხს, სახელდობრ, აწარმოებდნენ მართლმსაჯულებას, გადაწყვეტდნენ მაღალ სამოხელეო თანამდებობებზე დანიშვნის და გადაყენების საკითხებს, დიდი თანამდებობის პირთათვის ამა თუ იმ სამფლობელოს წყალობას და სხვ.

„დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“. როგორც ვხედავთ, ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური პროგრამით საკანონმდებლო უფლებები კარავში შეკრებილთ უნდა გადასცემოდათ, ხოლო მეფეს მხოლოდ აღმსრულებლობითი უფლება რჩებოდა. კარავში შეკრებილი დარბაზის ერი გადაწყვეტდა და „ენებოს თუ არა ენებოს, თამარმა დაამტკიცოს“. თამარმა ჭეროვნად შეაფასა ამ პროგრამის მნიშვნელობა და დასის მეთაურის, ყუთლუ-არსლანის დაპატიმრება ბრძანა. მაგრამ ამ ღონისძიების საპასუხოდ მეჭურჭლეთუხუცესის თანაშეფიცულებმა სამეფო სასახლეზე თავდასხმა გადაწყვიტეს. „განემზადეს ისინისაჲ შემობმად“. ამავე დროს შეთქმულებაში თავი იჩინა უთანხმოებამ. ასეთ საპასუხისმგებლო და მძიმე ვითარებაში თამარმა დიდი დიპლომატიური ტაქტი გამოიჩინა. მან აჯანყებულებს ორი საპატივცემულო მანდილოსანი, ქართლის ერისთავთ-ერისთავის რატის დედა ხუაშაქ ცოქალი და სამძივართა დედა, კრავი ჯაყელი მიუგზავნა მოსალაპარაკებლად. ცნობილია, რომ ძველად საქართველოში ქალი დიდი პატივისცემით სარგებლობდა და ქალის შუამდგომლობას განსაკუთრებული ფასი ჰქონდა. მანდილოსნებმა მოლაპარაკება გამართეს განდგომილებთან, ნელნელა ისინი მეფის სურვილზე დაიყოლიეს. დანაშაული მხოლოდ ყუთლუ-არსლანს გადაბრალდა, განდგომილნი და მეფე კი ფიცით შეთანხმდნენ. ორივე მხარემ დათმო. საგანგებო საკრებულო არ შექმნილა, მაგრამ მნიშვნელოვნად გაფართოვდა დარბაზის უფლებები, მეფეს კანონმდებლობის უფლება არ ჩამორთმევია, ოღონდ მეფის ხელისუფლება შეიზღუდა დარბაზით. თუ აქამდე დარბაზს სათათბირო უფლება ჰქონდა, ამჟამიდან სახელმწიფო მნიშვნელობის საქმეები მეფეს მხოლოდ

დარბაზის დასტურით, „ერთნებობითა და თანადგომითა დარბაზის ერთა“ შეეძლო გადაეწყვიტა.

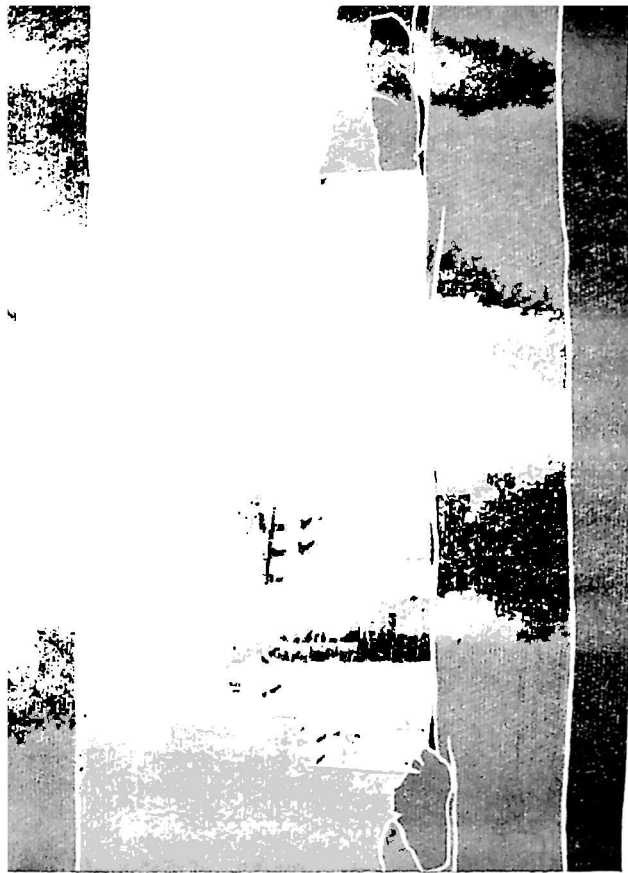
ამგვარად, ამიერიდან ამ დიდი სახელმწიფოს, საქართველოს, მმართველობა მეფესთან ერთად საზოგადოების უმაღლესი ფენების წარმომადგენელთა ორგანოს ხელშიც გადავიდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ არის აზრთა ერთიანობა თვით ყუთლუ-არსლანის და მისი დასის წევრთა სოციალური წარმოშობისა და, ამასთან დაკავშირებით, დარბაზის სოციალური შემადგენლობის შესახებ.

რიგი ისტორიკოსებისა იმ აზრისა არიან, რომ ყუთლუ-არსლანი ფეოდალური არისტოკრატიის უმაღლესი წრის წარმომადგენელი იყო და დარბაზის უფლებების გაფართოებაც ფეოდალური არისტოკრატიის გამარჯვებას ნიშნავდა სამეფო ხელისუფლებასთან კიდილში. ზოგიერთი მკვლევარი კი ფიქრობს, ყუთლუ-არსლანი ეკუთვნოდა იმ წრეს, თავისი დიდება და პატივი სიმდიდრით რომ მოიპოვა, და სახელმწიფოს მმართველობაში მონაწილეობდა როგორც მოქალაქეთა უმაღლესი საზოგადოებრივი ფენის წარმომადგენელი.

ამ უკანასკნელ მოსაზრებას ადასტურებს ისიც, რომ თამარის ისტორიკოსი ამ დასის წარმომადგენლებს „სიმდიდრით აღლებულთა“ ე. ი. „სიმდიდრით აღზევებულებს“ უწოდებს. XII ს. საქართველოში დიდ როლს თამაშობდნენ ქალაქები, ხოლო მოქალაქეთა ზედა ფენის წარმომადგენელი დიდ-ვაჭრები პატივით სარგებლობდნენ სახელმწიფო კარზე და აქტიურად მონაწილეობდნენ მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების მოგვარებაში.

თუ დარბაზის უფლებების გაფართოება, რასაც ყუთლუ-არსლანის დასმა მიაღწია, ამავე დროს დარბაზში საზოგადოების ამ ახალი ფენის — მოქალაქეთა და სავაჭრო არისტოკრატიის უმაღლესი წრეების წარმომადგენელთა მონაწილეობას გულისხმობს, XII საუკუნის 80-იანი წლების საქართველოში ეს უდიდესი პროგრესული მნიშვნელობის მოვლენაა. იქნებ უსაფუძვლო არ იყოს, რომ თავის დროზე აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ეს მოძრაობა და მისი შედეგები შეადარა „ინგლისში მომხდარ იმ მოძრაობას, რომელიც 1215 წ. 15 ივნისს იოანე მეფესა და

ზვერდის სამეფო სასახლე, XII ს. რესტავრაცია.

ბარონებს შორის დადებული „თავისუფლებათა დიდი ქარტი-
ით“, ანუ სიგელით, დამთავრდა.“

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ შესაძლებელია XII ს. 80-იან წლებში უფლებაგაფართოვებულ დარბაზში არც მონაწილეობდნენ მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლნი, მაგრამ ეს მაინც უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენაა, რადგან სახელმწიფოს მმართველობაში მეფის გვერდით გაჩნდა სრულუფლებიანი წარმომადგენლობითი ორგანო. ქვეყნის განვითარება კი დღეს თუ არა ხვალ აუცილებელს გახდიდა ამ ორგანოში ვაქართა და მოქალაქეთა არისტოკრატიის ზედა ფენის წარმომადგენელთა მონაწილეობას. როგორც ცნობილია, თავდაპირველად არც ინგლისის პარლამენტში მონაწილეობდნენ ახალ-საზოგადოებრივი ფენის წარმომადგენლები, მაგრამ XIII ს. მეორე ნახევარში ბრძოლით მოიპოვეს მათ იქ ადგილები.

თამარის მეფობის პირველ წლებში სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის პრობლემას წარმოადგენდა თამარისათვის საქმროს შერჩევა და მისი დაქორწინება. ეს საკითხი დარბაზის ბჭობისა და დავის საგნად იქცა. დარბაზის წევრთა ერთმა ჯგუფმა, რომელთა მეთაური იყო „ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასან“, თამარის ქმრად დარბაზს შესთავაზა სუზდალის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის ვაჟი იური (გიორგი), რომელიც ბიძას გამოედევნა თავის სამთავროდან და ჩრდილო კავკასიაში ყივჩაყებთან იყო შეხიზნული. რუსი უფლისწულის ჩამოყვანა დიდ-ვაჭარ ზანქან ზორაბაბელს დააკისრეს. მან დიდი გულმოდგინებით შეასრულა დავალება და უფლისწული დათქმულ დროზე ადრე ჩამოიყვანა. გიორგის მომხრეების აზრით, მას ბევრი ღირსება ჰქონდა: მართლმადიდებელი ქრისტიანი, მაღალი წარმოშობის, კარგი გარეგნობის ვაჟაკი იყო. თვით თამარი და მისი დასი, როგორც ჩანს, ამ ქორწინების მომხრე არ ყოფილა. თამარის ერთ-ერთი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ თამარისაგან „ნება-დაურთავი განემზადნეს ქორწილნი“. 1185 წელს თამარმა და იური ბოგოლუბსკიმ იქორწინეს.

გიორგი ორი წელი იყო საქართველოს მეფე (თამარის ქმარი), ამ ხნის განმავლობაში მან შესაფერისად დააჯილდოვა თა-

ვისი მომხრეები. მაგ., აბულასანს მეჭურჭლეთუხუცესობა უბოძა.

მაგრამ ბრძოლა სამეფო კარზე არ შეწყვეტილა. თამარმა ნელ-ნელა გაიმრავლა მომხრეთა დასი, ხელთ იგდო სახელმწიფოს მმართველობის სადავეები და ორი წლის შემდეგ გაეყარა კიდეც არასასურველ ქმარს.

განქორწინების საბაზად თამარმა გიორგის უარყოფითი თვითგზები გამოიყენა. დარბაზმა დაადგინა გიორგის საქართველოდან განდევნა. დიდად დასაჩუქრებული რუსი უფლისწული კონსტანტინოპოლს გაისტუმრეს.

თამარის ისტორიკოსის წინაშე საკმაოდ რთული ამოცანა იდგა, მას უნდა გაემართლებინა იმდროინდელი ზნეობრივი და საეკლესიო ნორმების თვალსაზრისით სრულიად მიუღებელი მოვლენა — დედოფლის ქმართან განქორწინება.

ქართულმა ეკლესიამ თამარი წმიდანად შერაცხა. ხალხი მას თაყვანს სცემდა და ისტორიკოსს ისე უნდა აეხსნა თანამედროვეთათვის თამარის ქმართან გაყრა, რომ სინამდვილეც ყოფილიყო და საპატიო მიზეზიც ჰქონოდა. რასაკვირველია, ამ განქორწინების უმთავრესი მიზეზი სამეფო კარზე წარმოებული ბრძოლა იყო, მაგრამ ამით თამარის, როგორც წმიდა ქალის, გამართლება არ შეიძლებოდა, არც თანამედროვეთა და არც მოწავალი თაობების თვალში. ამიტომ ისტორიკოსმა მათი განქორწინების მთავარ მიზეზად გიორგის მართლაცდა უზნეო საქციელი გამოაცხადა.

ისტორიკოსი შორიდან იწყებს. ჯერ მოგვითხრობს, რომ თამარი თავიდანვე არ იყო ამ ქორწინების მომხრე, მოითხოვდა ენახათ საქმრო, კარგად გამოეცადათ, მაგრამ ვერაფერს გახდა. დაქორწინების შემდეგ ძალიან მალე გამომჟღავნდა მისი უზნეო საქციელი, ლოთობა, რასაც „ორისა და ნახევრისა წელთა, ვითარ გურდემლი, მოითმენდა მხნე თამარ უკეთურებათა რუსისათა, გარნა სხუა ვერღარავინ მოითმენდა“.

1189 წელს თამარმა მეორედ იქორწინა. თამარის მეორე ქმარი, დავით სოსლანი, დედით ბაგრატიონი, ოსთა მეფის შვილი, საქართველოს სამეფო კარზე იყო აღზრდილი. თამარის საქმროდ იგი თვით თამარმა და მის მომხრეთა დასმა შეარჩია.

მაგრამ თამარის მოწინააღმდეგენი არ ცხრებოდნენ. მათ კავშირი არ გაუწყვეტიათ განდევნილ იური ბოგოლუბსკისთან. 1191 წელს გიორგი რუსი საქართველოში შემოიჭრა. მას მრავალი დიდებული მიემხრო: მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი, სამცხის სპასალარი ბოცო და სხვანი. გიორგიმ გეგუთის სასახლე დაიკავა და სამეფო ტახტზე დაჯდა.

იური ბოგოლუბსკი მხოლოდ იარაღი იყო მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო დიდაზნაურთა ხელში.

აჯანყებულების წინააღმდეგ ბრძოლას დავით სოსლანი ხელმძღვანელობდა. თამარის ქმრობისა და ტახტის მაძიებელი ბოგოლუბსკი დამარცხდა და მეფეს დანებდა. იური თამარმა კვლავ დასაჩუქრებული განდევნა საქართველოდან, მის მომხრე დიდებულებს კი ჩამოართვა მაღალი თანამდებობანი და მათ ადგილას თავისი ერთგულები დანიშნა.

ერთი-ორი წლის შემდეგ იურიმ კვლავ სცადა ბედის ჩარხის თავის სასარგებლოდ მოტრიალება. ამჯერად ის საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან მოადგა და კამბეჩოანში (ქიზიყი) შემოიჭრა, მაგრამ ეს ცდაც კიდევ უფრო უსახელოდ დამთავრდა. იგი ხორნაბუჯის ერისთავის ლაშქარმა დაამარცხა და განდევნა საქართველოდან. ამის შემდეგ გიორგი რუსს აღარ უცდია თავისი ბედი საქართველოში.

ამგვარად, XII საუკუნის მიწურულისათვის საქართველოს სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე, ამასთან არსებობდა სრულუფლებიანი წარმომადგენლობითი ორგანო, „დარბაზი“. მასში საზოგადოების უმაღლეს საერო და სასულიერო სფეროთა წარმომადგენელნი მონაწილეობდნენ. ბრძოლა ფეოდალურ არისტოკრატიასა და სამეფო ხელისუფლებას შორის თითქოს მინელდა, მაგრამ თავისი შეზღუდული უფლებებით უკმაყოფილო ფეოდალური არისტოკრატია შესაფერ დროს ელოდა.

ფეოდალურ სახელმწიფოში დიდი მნიშვნელობა აქვს მეფის სახლობისა და ტახტის მემკვიდრის საკითხს.

ამიტომ იყო, თამარის გათხოვება მისი გამეფებისთანავე საჭირობოროტო საკითხად გადაიქცა. როგორც კი გავიდა ერთწლიანი გლოვის ვადა (გიორგი III 1184 წელს გარდაიცვალა), თამარი მაშინვე (1185 წ.) დააქორწინეს. პირველი ქორწინებიდან შვილი არ ჰყოლია. მეორედ გათხოვების შემდეგაც

·(1189 წ.) ოთხ წელს არ შეეძინა მემკვიდრე, მხოლოდ 1193 წელს შეეძინა თამარს ძე „სწორი ძისა ღმრთისა და უწოდა სახელი ახოვანისა მის მამისა თვისისა გიორგი.“

ტახტის მემკვიდრის დაბადება საქართველოში შესაფერისად იდღესასწაულეს. უხვად დაასაჩუქრეს გლაზაკნი, გაათავისუფლეს ტყვეები, გასცეს შესაწირავი ეკლესია-მონასტრებისათვის, საერთო ღვინი და ბედნიერება სუფევდა. სამეფო ტახტის მემკვიდრის შეძენას ულოცავდნენ საქართველოს ბიზანტიის იმპერატორი, თურქ-სელჩუკთა სულთანი, ამირანი და ათაბაგნი.

არსებული ჩვეულებასამებრ, ახლადშობილი ყრმის სევედზე დიდი ლაშქრობანი მოეწყო. ილაშქრეს არზრუმს, გელაქუნს, დაარბიეს რახსის პირი... ქართველთა გამარჯვებული ლაშქარი დიდი დავლითა და ალაფით დატვირთული ბრუნდებოდა უკან.

ტახტის მემკვიდრე გიორგი, რომელსაც მეორე სახელი — ლაშაჲ შეარქვეს, თამარმა 1207 წელს, მეუღლის. მეფე დავით სოსლანის გარდაცვალების შემდეგ, მეფედ, თავის თანამოსაყდრედ, აკურთხა...

გიორგი IV, ლაშა 1213 წლიდან 1222 წლამდე მეფობდა საქართველოში და სახელოვნად იცავდა მიღებულ დიდ მემკვიდრეობას.

ეკონომიური განვითარება და სოციალური სწრაფობა

დიდება და სიძლიერე, რასაც საქართველომ XII საუკუნეში მიიღწია, ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური აღმავლობით იყო გაპირობებული.

IX—X საუკუნეებიდან მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში (ხმელთაშუა ზღვის აუზი, წინა და შუა აზია) დაიწყო არაბთა სახალიფოს დაშლა, შეიქმნა ადგილობრივი დამოუკიდებელი სახელმწიფოები. სწრაფად განვითარდა ამ ქვეყნების ეკონომიკა და კულტურა.

საქართველო პოლიტიკურად და ეკონომიურად მკიდროდ იყო დაკავშირებული მახლობელი აღმოსავლეთის მაჰმადიანურ და ქრისტიანულ ქვეყნებთან და ამ საერთო ეკონომიური აღმავლობის სფეროში მოექცა.

ამ ხანის საქართველოში განვითარების ძალიან მაღალ საფეხურზე იდგა სოფლის მეურნეობა — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართოდ იყო გავრცელებული მემინდვრეობა, მევენახეობა, მებოსტნეობა, მებაღეობა, მესაქონლეობა — მრავლად აშენებდნენ წვრილფეხა და რქოსან საქონელს, ცხენებს.

VIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოს ცალკეული კუთხეები თანდათან გათავისუფლდა არაბთა მფლობელობისაგან, დაიწყო უშენი ადგილების დასახლება.

არაბთა შემდეგ საქართველო თურქ-სელჩუკთა სათარეშო ასპარეზად იქცა. ქართლის მიწა-წყალი ტყეებს დაეფარათ იგი სანადირო ადგილად იყო ქცეული. დავით აღმაშენებლის

ერთ-ერთი პირველი ღონისძიება საქართველოს ამ ნაწილის მო-
შენება-დასახლება იყო.

საქართველო ბევრჯერ აუოხრებია შემოსეულ მტერს. ცი-
ხე-ქალაქების დანგრევა, ქალაქების აოხრება, სოფლების გა-
დაწვა, მეურნეობის მოშლა ჩვეულებრივი მოვლენებია ფეო-
დალური საქართველოს ისტორიაში, მაგრამ მრავალრიცხოვან-
მა და ძლიერმა მტერმა, მიუხედავად მრავალგზისი ცდისა, მა-
ინც ვერ შეძლო ჩვენი ქვეყნის საბოლოო გატეხა და მოთხრა.

რამ გადაგვარჩინა, რამ შეგვინახა, რა იყო ის ძალა, რაც
ჩვენს ქვეყანას და ხალხს საუკუნეთა მანძილზე იცავდა? რაში
იყო იმის საიდუმლოება, რომ დანგრეულ-აოხრებული ქვეყანა,
როგორც კი მშვიდობა ჩამოვარდებოდა, ერთბაშად აღდგებო-
და ნანგრევებიდან? ასეთი კითხვები ყოველთვის აწუხებდა
ჩვენი ქვეყნის ბედით დაინტერესებულ, გამოჩენილ ქართველ
საზოგადო მოღვაწეებს. ჩვენი სიცოცხლისუნარიანობის სა-
ფუძველს ისინი ქვეყნის მეურნეობის, მისი ეკონომიკის სიძლი-
ერეში ხედავდნენ.

საქართველოში, მისი ბუნებრივი პირობების წყალობით,
მოშლილი მეურნეობა შედარებით ადვილი აღსადგენია. დანგ-
რეული რუებისა, რუსხმულებისა და მცირე არხების გაყვანა,
მდინარეთა სიმრავლის წყალობით, ძნელი არ არის და მოსახ-
ლეობა ამას საკუთარი ძალებით ახერხებდა. დანგრეული მე-
ურნეობის აღდგენის საწინდარს ქართველი გლეხკაცის გაუტე-
ხელი ბუნება და შრომისმოყვარეობა წარმოადგენდა.

როგორც კი მტერი განიდევნებოდა და ქვეყნად მშვიდობა
დამყარდებოდა, განიზნულ-გადამალული ხალხი დანგრეულ
კერას უბრუნდებოდა. ცენტრალური ხელისუფლება თავის
მხრივ ცდილობდა ხელი შეეწყო მათთვის, რადგან მის მთავარ
დასაყრდენ ძალას წელმაგარი მეურნე-მიწათმოქმედნი შეად-
გენდნენ. სწორედ ამიტაც აიხსნება, რომ საქართველოს გაერ-
თიანების და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შე-
ქმნის შემდეგ ჩვენი ქვეყანა ეკონომიურად სწრაფად ზოლო-
ნიერდა.

მეურნეობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონ-
და იმ რთული საირიგაციო სისტემის შექმნას, ამ ეპოქაში რომ
განხორციელდა. მაგ., თამარ მეფის დროს გაყვანილი სამგორის

არხი 20 კილომეტრი სიგრძისა იყო, ალაზნის არხი — 119 კილომეტრი სიგრძისა იყო და 53 000 ჰექტარ მიწას რწყავდა. გავანთილ იქნა აგრეთვე ტირიფონის, მუხრანის არხები და სხვ.

საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში აშენებდნენ დაუსახლებელ ადგილებს, ტყეებს კათავდნენ და სახნავ-სათესად იყენებდნენ. ხალხი ბრუნდებოდა მამა-პაპათა ნასახლარზე და აქამდე გამოუყენებელ ადგილებსაც იყენებდა.

ყოველივე ეს მშვიდობის დამყარებასა და გაუმჯობესებულ სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკას მოითხოვდა.

მიწათმოქმედების ძირითად საწარმოო საშუალებას სახენელი იარაღი წარმოადგენს. მაშინ ჩვენში გავრცელებულმა სახენელმა იარაღმა — ერქვანმა — ძირეული ტექნიკური ცვლილება განიცადა. იგი შეცვალა „დიდმა გუთანმა“. „დიდი გუთანი“ დამკვიდრების ხანად მკვლევართა ერთ ნაწილს VIII—X საუკუნეები მიაჩნია, ხოლო ნაწილს — X — XII საუკუნეები.

დიდი ქართული გუთანი ერქვანთან შედარებით მიწის ღრმად დამუშავების შესაძლებლობას იძლეოდა და ამავ დროს უფრო მაგარ ნიადაგსაც ამუშავებდა. დიდი გუთანი საგრძნობლად ზრდიდა შრომისნაყოფიერებას.

ქართული გუთანი ძალზე დახვეწილი სახენელი იარაღი იყო და მას ხმარობდნენ ჩვენში მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. თავისი მაღალი ტექნიკური თვისებების გამო, ქართული გუთანი გავრცელდა თითქმის მთელ კავკასიურ სამყაროში. ამას ადასტურებს ცნობილი სომეხი ლინგვისტის პროფ. აკარიანის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ კავკასიელი ხალხების ენებში (სომხურში, ინგუშურში, ჩაჩნურში, ბაცბურში, უდურში, ავარულში, ოსურში) „გუთანი“ ქართულიდან უნდა იყოს შესული.

საქართველოში უძველესი დროიდან გავრცელებული იყო მრავალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა. მათ ადრიდანვე გავრცელებას დიდად უწყობდა ხელს ჩვენი ქვეყნის მდიდარი და მრავალფეროვანი ბუნებრივი პირობები.

ქართველები უძველესი დროიდან მისდევდნენ მემინდვრეობას. საქართველოში ხორბლის სხვადასხვა სახეობა მოჰყავთ და ჩვენი ქვეყანა მარცვლეული კულტურების მრავალი ჯიშის სამშობლოდ არის ცნობილი.

გაზაფხულის სამუშაოები. „განახლების“ სცენა. XII საუკუნის
ხელნაწერი.

მიწის „დიდი გუთნით“ დამუშავებაზე გადასვლა და სარწყავი არხების გაყვანა ხელს უწყობდა როგორც სათესი ფართობის გაზრდას, ისე ხორბლეულის უკეთესი მოსავლის მიღებას ამ დროის საქართველოში ხორბლეულის მრავალი ჯიშიდან განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო იტქლი, დიკა, დოლის პური, ფეტვი და სხვა.

მელიორაციასთან იყო დაკავშირებული მეურნეობის ისეთი ინტენსიური დარგების განვითარება, როგორიცაა მევენახეობა, მეხილეობა-მებაღეობა, ბამბის კულტურა. მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მეურნეობაში მებაბრეშუმეობასა და მეფუტკრეობას. ფუტკარს საგანგებო სასკეებში აშენებდნენ.

მევენახეობა-მელვინეობა ჩვენში მეურნეობის ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი დარგია, მაგრამ IX—XII საუკუნეებში სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის დაწინაურებასა და სარწყავი სისტემის გაფართოებასთან დაკავშირებით მევენახეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

ვენახი განსაზღვრავდა ქართველი გლეხის ეკონომიურ მდგომარეობას. ამასთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებოა ბოგანო გლეხის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული განმარტება: ბოგანო — უვენახო გლეხს ეწოდება. ეს იმაზე მეტყველებს, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონია ფეოდალური ხანის საქართველოს მეურნეობისათვის ვენახს. მთასა და ბარსაც ვენახით განასხვავებდნენ, მთა ისაა, სადაც ვენახი არ ხარობსო.

საინტერესოა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ XIII საუკუნის ერთი ქართული საბუთით, გლეხი თავის მიწას მეურნეობის ორი მთავარი დარგისათვის — მემინდვრეობისა და მევენახეობისათვის იყენებდა. მიწათმოქმედებაში, რასაკვირველია, მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ბალ-ბოსტანს. შეფარდება ყანას, ვენახსა და ბალ-ბოსტანს შორის ყველგან ერთნაირი არ იყო, განსხვავდებოდა სამეურნეო ზონების მიხედვით. ზოგან ყანას მეტი ეჭირა, ვენახს — ნაკლები, ბალს — ცოტა, ზოგან კი პირიქით, მაგრამ მიწათმოქმედების მთავარი დარგები მაინც მემინდვრეობა და მევენახეობა-მებაღეობა იყო.

გლეხის ფუძეზე გაშენებულ ვენახებს გარდა საქართველოში მრავლად იყო სამეფო, საფეოდალო და საეკლესიო სამონასტრო ზვარ-ვენახები.

ვაზის ორნამენტი სვეტიცხოვლის ფასადიდან, XI ს.

ლვინო აუცილებელი, ყოველდღიური სასმელი იყო საქართველოში. ღვინის დასაყენებლად და შესანახად ყოველ ციხესა და სასახლესთან, ეკლესია-მონასტრებსა და გლეხის საცხოვრებელ სახლებთან საწნახლები და მარნები იყო გამართული.

ამ დროის საქართველოში გლეხის ყოველ საცხოვრებელ სახლში, ისევე, როგორც სასახლესა თუ მონასტერში, საცხოვრებელი კომპლექსის შიგნით მოთავსებულია ყოველდღიურად საჭმარი ღვინის შესანახი მცირე მარანი, ხოლო წლიური მოსავლის ღვინის შესანახად ცალკე საგანგებო მარნები იყო გამართული ეზოში ან ვენახში.

აღსანიშნავია, რომ ღვინის შესანახი მარნები ჰქონდათ არა მხოლოდ ჩვეულებრივ საცხოვრებელ სახლებში, დროებით მტრის შემოსევის დროს გასახიზნად აგებულ თავშესაფრებშიც

მაგ., XI ს. 60-იან წლებში თურქ-სელჩუკთაგან გახიზნულ ქართველ ბერებს თრეხვის სახიზარ ქვაბებში მარანიც გაუქმთებიან, ხოლო ქართველ გლეხებს მტკვრის ხეობაში, საგანგებოდ აგებულ თავდასაცავი კლდის სახლების კომპლექსში გაუმართავთ მარნები.

X საუკუნემდე საქართველოში უმთავრესად ღია მარნები იყო გავრცელებული, X საუკუნიდან კი დახურული მარანიც გავრცელდა. დახურული მარანი, როგორც წესი, აღმოსავლეთ საქართველოში გვხვდება, ღია მარანი კი უფრო დასავლეთ საქართველოში, თუმცა ზოგჯერ დახურულ მარნებს დასავლეთ საქართველოშიც ნახავთ.

ჩვენში სხვადასხვა რაიონებში, ბუნებრივი პირობების შესაბამისად, სხვადასხვანაირი ტიპის საწნახლებია გავრცელებული. მაგ., მტკვრის ხეობაში მდებარე სოფლებში გავრცელებულია კლდეში ნაკვეთი საწნახლები, მთელ რიგ რაიონებში ქვატკირისა. უმრავლეს ადგილებში კი ხისა.

საქართველოს ყველა კუთხეშია აღმოჩენილი იმ დროის ვენახის სასხლავი დანები, სხვადასხვა ზომისა და ფორმის დოქები, ღვინის შესანახი ქვევრები.

მევენახეობის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ისიც, რომ ჩვენში X საუკუნიდან განსაკუთრებით ხშირდება ვაზის ფოთლის, ყურძნის მტევნების, მთლიანი ვაზის გამოსახულებანი,

როგორც შენობის ფასადების ბარელიეფებზე, ისე მოხატულობაშიც.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ ქართველთა განმანათლებელს, წმინდა ნინოს, მისი ცხოვრების აღმწერებმა, ხელში ვახის ნასხლევისაგან გაკეთებული ჯვარი მისცეს. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ჩვენი წინაპრებისათვის ვაზი ყველაზე ძვირფასი მცენარე იყო.

ამგვარად, მევენახეობა-მელვინეობა IX—XII საუკუნეების საქართველოში მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგს წარმოადგენდა. საბატონო მიწასა და საგლეხო ფუძის გარკვეულ ნაწილს სავენახედ იყენებდნენ.

ყურძენს ნაწილობრივ ჰამდნენ, როგორც ხილს, ძირითადად კი ღვინოდ აყენებდნენ. ღვინოს ოჯახში აყენებდნენ და უმთავრესად ოჯახში ხმარობდნენ, მაგრამ ღვინო ამავე დროს ვაჭრობა-აღებ-მიცემის საგანსაც შეადგენდა. მთიან ზოლში მცხოვრებნი ბარად ჩამოდიოდნენ და აქ ყიდულობდნენ უკვე დაყენებულ ღვინოს ან საღვინე ტკბილს, რომელსაც შემდეგ მთაში, თავის სახლებში გამართულ მარნებში ინახავდნენ.

სავარაუდებელია, რომ ამ დროს ღვინო საქართველოს გარეთაც გაჰქონდათ.

ქვეყნის მეურნეობაში აგრეთვე საპატიო ადგილი ეკავა ტექნიკურ კულტურებს — სელს, ბამბას, აბრეშუმს.

სელის ზეთს იყენებდნენ როგორც საკმელად, ისე გასანათებლად. სელიდან ზეთის გამოსახდელი გელაზები მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, რაც მეურნეობის ამ დარგის ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს.

სოფლის მეურნეობის მეორე ძირითად გავრცელებულ დარგს საქართველოში უძველესი დროიდანვე მესაქონლეობა წარმოადგენდა. ქართველებს ძველთაგან მოშინაურებული ჰყოლიათ ცხენი, ძროხა, ხარი, კამეჩი, ცხვარი, თხა, ლორი...

ქართველი ფეოდალის საკუთრება ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგებოდა: სახნავ-სათესი მიწებისა და მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვისაგან.

საქონელს იყენებდნენ გამწევე ძალად, როგორც სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დროს, ისე სააღმშენებლო მასალის გადასაზიდად დიდ მშენებლობებზე. საქონლის ხორცისა და

რძის პროდუქტებს კი ოჯახში საკვებად ხმარობდნენ. საქონელს საცვლელი ღირებულებაც ჰქონდა.

XI—XIII საუკუნეების ნასახლარებსა თუ ნასოფლარებში მრავლადაა აღმოჩენილი საქონლის, ღორის და შინაური ფრინველის ძვლები, რაც მეურნეობაში მათ ფართოდ გამოყენებაზე მიუთითებს.

ამ დროის საქართველოს მეურნეობის ერთ-ერთ დარგს მეფუტკრეობა წარმოადგენდა. საქართველოს ტყეებში და ველებზე უხვად იყო ველური ფუტკარი, რაც უწყობდა ხელს ჩვენში მეფუტკრეობის განვითარებას. მეფუტკრეობის პროდუქტებს თავლსა და ცვილს — დიდი გამოყენება ჰქონდა.

ცვილი აუცილებელი იყო ეკლესიებისათვის სანთლის დასამზადებლად, ამიტომ ცვილის გადასახადს საგანგებოდ აწერდნენ ხოლმე გლეხობას. ცვილი ექსპორტის საგანსაც წარმოადგენდა.

ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორია სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა.

როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად სასოფლო-სამეურნეო სახვნელმა იარაღმა ძირეული ტექნიკური ცვლილება განიცადა და ამის შედეგად მიღებულმა „დიდმა გუთანმა“ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი სოფლის მეურნეობის შემდგომ აღმავლობას. მაგრამ ასეთი დიდი გუთნით ხნავდნენ უმთავრესად ქართლის ვაკეს, რაც ამ რაიონის ბუნებრივი თავისებურებებით იყო გაპირობებული. ქართლის ბარის შედარებით მაგარ ნიადაგს მძიმე სახვნელი სჭირდებოდა. დიდ გუთანში 8—12 უღელ ხარკამეჩს აბამდნენ. ასეთი გუთნეულის უზრუნველყოფა კი მხოლოდ ქართლის დიდ სოფლებში იყო შესაძლებელი.

დიდი გუთნის გარდა საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში, ბუნებრივი პირობების შესაბამისად გავრცელებული იყო სხვადასხვა სახვნელი იარაღი, მაგ., მსუბუქად სახვნელი „აჩაჩა“. სახვნელებთან ერთად ფართოდ იყენებდნენ სოფლის მეურნეობაში ძველიდანვე გავრცელებულ ბარს, თოხს, ნიჩაბს, ფიწალს, ნამგალს, ცელს, სასხლავ დანებსა და სხვა იარაღებს. ოჯახებში ჰქონდათ პრიმიტიული ხელის წისქვილები და ზეთის სახდელები.

ამ პერიოდის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია წყლის წისქვილი.

წყლის წისქვილის შესაქმნელად საქართველო სრულიად მომზადებული ჩანს უკვე ძვ. წ. პირველ ათასწლეულში. ამის შესაძლებლობას იძლეოდა მეტალურგიის მაღალი დონე და წყლის ენერგიის სიუხვე. წერილობით წყაროებში უადრესი ცნობა ჩვენში არსებული წისქვილის შესახებ VII ს. შუა წლებს განეკუთვნება, ხოლო X ს. არაბი გეოგრაფები და ისტორიკოსები მოგვითხრობენ მტკვარზე არსებული ხორბლის დასაფქვავე წყლის წისქვილების შესახებ. როგორც XII—XIII საუკუნეების ქართული საბუთებიდან ჩანს, წისქვილი ამ დროს სოფლის, როგორც სამეურნეო ერთეულის, ძირითადი და განუყოფელი ნაწილია.

სოფლის მეურნეობისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გადასაზიდ საშუალებებს. სამეურნეო დანიშნულებისათვის საქართველოში უძველესი დროიდან ქვეყნის რელიეფის შესაბამისად იყენებდნენ ორთვლიან საზიდს, ურმის სხვადასხვა სახეობას. ამ ხანის წყაროებში ურემი არა ერთხელაა დამოწმებული, როგორც გადაზიდვის საშუალება და საზომი ერთეული.

სოფლის მეურნეობის აღმავლობისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მორწყვას. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ დიდი სარწყავი სისტემის გაყვანას სახელმწიფო მოთავეობდა. მაგრამ დიდ არხებთან ერთად, იქნებ მათზე მეტადაც, სოფლის მეურნეობისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მცირე რუები-სა და რუსხმულების გაყვანას. მათი გაყვანის წესები საუკუნეთა მანძილზე შეიმუშავეს ქართველმა მიწისმოქმედებმა. საქართველო წყლის რესურსებით მდიდარი ქვეყანაა. ეს საშუალებას აძლევდა მეურნეს უხვად გამოეყენებინა წყალი თავის ნაკვეთზე და ამით მეურნეობა მრავალფეროვანი და მოსავლი-ანი გაეხადა.

გარდა იმისა, რომ რწყავდნენ, მოსავლიანობის ასამაღლებლად მიწაში შეჰქონდათ ნაკელი, ხელოვნურად აჭაობიანებდნენ, ასველებდნენ და სხვა.

განვითარებული სოფლის მეურნეობის დონეზე იდგა ამდ-როინდელ საქართველოში ხელოსნობაც. არსებობდნენ ხელოს-ნობის ყველა დარგის ოსტატები. განსაკუთრებით განვითარე-

ბული იყო ამ დროს ჩვენში თიხის ჭურჭლის წარმოება. ამჟამად ბუდნენ როგორც ფართო მოხმარების შავი და წითელი თიხის ჭურჭელს, ისე ძვირფას მოჭიქულს, მოხატულს და ქაშანურის ჭურჭელსაც. ამჟამად ბუდნენ მინის ნაწარმს. განთქმული იყო ქართველი ოსტატების დამზადებული სამიწი იარაღი და ცხენის საჭურველი. მრავლად იყვნენ ხეოები, კალატონები, მკედლები, ოქრომკედლები და სხვა დარგის ხელოსნები.

კარჩავეტილი ნატურალური მეურნეობის პირობებში სრულიად კანონზომიერია, რომ მთელი რიგი აუცილებელი საოჯახო თუ სამეურნეო დანიშნულების შრომის იარაღი, ჭურჭელი, ნართი და სხვა ნაწარმი გლეხის ოჯახშივე მზადდება.

მაგალითად, ტყავს გლეხები ოჯახში ამუშავებდნენ, რაზეც მიუთითებს ამ ხანის გლეხთა ნამოსახლარებში უხვად ნაპოვნი ტყავის გამოსაყვანი ძვლის სადგისები. ოჯახშივე ჭედდნენ ლითონის შედარებით მარტივ სამუშაო იარაღს, ამჟამად ბუდნენ თიხის უბრალო ჭურჭელს. გლეხი თვითონ ამჟამად აგრეთვე საშინაოდ სახმარ სელისა და მატყლის ნართს და იქსოვდა ხამ ქსოვილს.

შინამრეწველობის გარკვეული სახეობა იყო რძის ნაწარმის დამზადება, რასაც გვიმოწმებს ამ ხანის ნამოსახლარებში აღმოჩენილი რძის საწურები და სადღებლები.

სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის ნაწარმთა მრავალფეროვნება და მაღალი დონე ხელს უწყობდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობის განვითარებას. ქართველ ვაჭრებს ურთიერთობა ჰქონდათ ირანთან, ერაყთან, სირიასთან, ბიზანტიასთან, ეგვიპტესთან და შორეულ რუსეთთანაც კი. საქართველოში შემოჰქონდათ უმთავრესად მდიდართა მოსახმარი ფუფუნების საგნები: მაღალხარისხოვანი ქსოვილები, ძვირფასი ჭურჭელი, იარაღი, ბეწვეული, მაღალი ხარისხის მატყლი, თვალმარგალიტი, ნელსაცხებლები და სხვა. გაჰქონდათ აბრეშუმი, ბამბა, სელი, ოქრონემსული ტანისამოსი, ხალიჩები, ბეწვეული, ღვინო, კაკალი, გაჰყავდათ ცხენები, ჯორები...

საშინაო ბაზარზე ვაჭრობდნენ სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის თითქმის ყოველგვარი ნაწარმით.

ვაჭრობის შემდგომი განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კეთილმოწყობილ გზებს. აკეთებდნენ დანგრეულ

გზებს, მდინარეებზე აგებდნენ ხიდებს. მაგალითად, XI—XII საუკუნეებშია აგებული ხიდი აქარის წყალზე, რკონის ხიდი და სხვა. თამარის დროს თბილისი უმოკლესი გზით დაუკავშირდა მესხეთს. საქართველოს მარცვლელის ბელელს და საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებით მდიდარ მხარეს. გზებზე აგებდნენ ქარვასლებსა და ფუნდუკებს, რათა მგზავრებსა და ვაჭრებს დასვენება, ღამის გათევა და საქონლის შენახვა შესძლებოდათ. თამარის დროს აგებული ერთ-ერთი ხიდი მდინარე ბესლეთზე, სოხუმთან, დღემდე მშვენივრადაა შემონახული.

ქვეყნის სამეურნეო განვითარებასთან, ხელოსნობა-ვაჭრობის აღმავლობასთან ერთად იზრდებოდა ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. იქმნებოდა ახალი ქალაქები. იმდროინდელი საქართველოს მნიშვნელოვანი ქალაქებია: თბილისი, ქუთაისი, ღმანისი, სამშვილდე, ფოთი, სოხუმი, მანგლისი, ახალქალაქი, ახალციხე, გორი და ბევრი სხვა.

ქალაქებს ფლობდნენ მეფეები, დიდებული ფეოდალები, მაგრამ ამდროინდელ საქართველოში თავისუფალი ქალაქებიც არსებობდა.

XII—XIII საუკუნეების თბილისი მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უდიდესი და უმნიშვნელოვანესი ქალაქი იყო.

როგორც ცნობილია, VIII საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, თბილისი მაჰმადიანთა ხელში იმყოფებოდა, მაგრამ ამ ხნის განმავლობაში მასში საქალაქო ცხოვრება არ ჩამკვდარა. თბილისი ჩაბმული იყო მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების დიდ ვაჭრობაში და X საუკუნეში, მართალია, ბარდავზე და დარუბანდზე პატარა, მაგრამ მაინც დიდი და მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო. აღსანიშნავია ისიც, რომ მთელი ამ ხნის განმავლობაში თბილისი არ მოწყვეტია ეკონომიურად დანარჩენ საქართველოს — მაჰმადიანებთან ერთად მრავალრიცხოვანი ქართული მოსახლეობაც აქტიურად მონაწილეობდა ქალაქის ცხოვრებაში. საქართველოს მთელ რიგ ქალაქებზე და მათ შორის თბილისზე მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები გადიოდა: ბევრს საერთაშორისო მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს დიდად უწყობდა ხელს ამ ქალაქების ზრდა-განვითარებას.

1122 წელს, როდესაც დავით აღმაშენებელმა თბილისი აი-
ლო და იქ საქართველოს სატახტო ქალაქი გადმოიტანა, იგი
განსაკუთრებით გაიზარდა, დამშვენდა. XII—XIII საუკუნე-
ების თბილისი მახლობელი აღმოსავლეთის ისეთ ქალაქებს
ეტოლებოდა, როგორებიცაა ბაღდადი, ისპაანი, თაფრიზი.

XII საუკუნეში საგრძნობლად გაიზარდა ქალაქის ტერიტო-
რია, განსაკუთრებით მდინარე მტკვრის დინების ზემო მიმარ-
თულებით.

თუ ძველ თბილისს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდინარე
მტკვარი, ხოლო ჩრდილო დასავლეთით წავკისის წყალი (ახ-
ლანდელი „დაბახანა“) საზღვრავდა, XII—XIII საუკუნეებში
ქალაქის ფარგლებში შემოდიოდა ქაშვეთის ეკლესია (26 კო-
მუნარების სახელობის ბაღთან) და ე. წ. „ლურჯი მონასტერი“
(ვერაზე, კიროვის სახელობის პარკთან). ამგვარად, XII—XIII
საუკუნეებში ვერა ქალაქ თბილისის ფარგლებში შედიოდა.
დიდუბე ქალაქის გარეუბანს წარმოადგენდა, რომელიც უშუ-
ალოდ ეკვროდა ქალაქის კედელს. იქ მდებარეობდა თამარ მე-
ფის ერთი სასახლეცაა.

იმდროინდელი ქალაქის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან უბანს,
მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, წარმოადგენდა ისანი. ისანში იყო
მეფეთა სასახლეები და „მეტეხის ტაძარი“. მეფეთა სასახლე-
ების მახლობლად მდებარეობდა სახელმწიფო დანიშნულების
დაწესებულებები: „სააჯო კარი“ (სასამართლოს შენობა),
„საჰურჰლე სახლი“ და „სალარო“ (სამეფო სიმდიდრისა და
ხაზინის შესანახი დაწესებულება), „ზარდხანა“ (სამხედრო ია-
რალისა და ნიშნების საწყობი), „ზარაფხანა“ (ფულის მოსაქრე-
ლი დაწესებულება) და სხვა.

თბილისს გარშემო ციხე-კოშკებით გამაგრებული კედელი
ჰქონდა შემოვლებული. ქალაქი მრავალი საქარავნო და საცალ-
ფეხო გზით უკავშირდებოდა როგორც საქართველოს კუთხე-
ებს, ისე მეზობელ ქვეყნებს. ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში
მტკვარზე დიდი ერთმალეანი ხიდი იყო გადებული.

თბილისში მრავალი საბაზრო ადგილი და ხელოსანთა უბა-
ნი იყო. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, სამასი არაგველის სა-
ხელობის ბაღთან, ქალაქის კედლის გასწვრივ, თიხის ჭურჭლის
ოსტატთა უბანი იყო.

ტყონის ხიდი. VI—XII ს.

თავისი დროისათვის თბილისი კეთილმოწყობილსა და დიდ ქალაქს წარმოადგენდა. ქუჩები მოკირწყლული იყო. ქალაქში მრავლად შეხვდებოდით სასტუმრო-ფუნდუკებსა და ქარვას-ლებს მოგზაურთა და ვაჭართათვის. თბილისში მაშინ ასამდე აბანო იყო; XIII ს. ერთ-ერთი სპარსელი ისტორიკოსის ცნობით, ამ აბანოებში ბუნებრივი თბილი წყალი მოედინებოდა და ხალხი აბანოებით უფასოდ სარგებლობდა.

XII საუკუნის საქართველოში დიდი სამუშაოები ტარდებოდა ახალი გზების გაყვანისა და არსებულთა შეკეთება-კეთილმოწყობისათვის. ამას ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობა მოითხოვდა. დავით აღმაშენებელმა ბევრი გზა დააფარიხა ქვაფენილით, მოაკირწყვლინა, მდინარეებზე ხიდები ააგო. თამარმა გააყვანინა ახალი საგზაო მაგისტრალ-ები, ჯავახეთის გზაზე. მისი დიდი ეკონომიური მნიშვნელობის გამო, ქედს გადაღმა და გადმოღმა ფუნდუკები ააგებინა.

XII საუკუნის თბილისში საგანგებოდ შენდება პოეტთა და ფილოსოფოსთა სასახლეები, იგება ახალი ეკლესია-მონასტრები, დიდებულთა სასახლეები, მეფეთა პალატები. თბილისი საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ცენტრად იქცა.

საქართველო ეკონომიურად ძლიერი ქვეყანა იყო. განვითარებული სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა, საშინაო და საგარეო ვაჭრობა, ფართოდ იყო გაშლილი და ქვეყანას დიდ შემოსავალს აძლევდა.

ქვეყნის შემოსავლის ერთ ნაწილს სახელმწიფო გადასახადებით შემოსული დოვლათი ქმნიდა (ღალა, კულუხი, საბალახე, ბაჟი...).

მნიშვნელოვან შემოსავალს იძლეოდა ყმადნაფიცი ქვეყნებიდან შემოსული და მეზობელ ქვეყნებზე წარმოებული ლაშქრობის შედეგად წამოღებული დავლა და ალაფი.

სახელმწიფო გადასახადი ნაწილობრივ ნატურით შემოდ-იოდა, ნაწილობრივ ფულით. ყმადნაფიცი ქვეყნები ხარკის ძირითად ნაწილს ფულით იხდიდნენ.

ლაშქრობათა შედეგად მრავლად შემოჰყავდათ ტყეები. შემოჰქონდათ ოქრო-ვერცხლი, ძვირფასი ნივთები, ჭურჭელი, თევალ-მარგალიტი, საქონელი და სხვა. ტყეებს ან მიწაზე ასახ-

ლებდნენ და აგლებდნენ, ან ოჯახში იყენებდნენ ხელზე მო-
სამსახურეებად. ამ დროის საქართველოში არისტოკრატთა
ოჯახებში ბევრნი იყვნენ ასეთი შინამოსამსახურე მონები.

ქვეყნის ეკონომიური განვითარებისა და ფართოდ გაშლი-
ლი ვაჭრობა-აღებ-მიცემის დონეზე იყო ამდროინდელი საქარ-
თველოს სამონეტო სისტემა. XI—XII საუკუნეებში ჩვენში
იჭრებოდა ვერცხლისა და სპილენძის მონეტა. საქართველოს
გაძლიერებასთან ერთად იზრდებოდა ქართული ფულის მიმოქ-
ცევის სფერო. დაახლოებით XII საუკუნის შუა წლებიდან
მოყოლებული ქართული მონეტა გავრცელებული იყო რო-
გორც საკუთრივ საქართველოში და მის ვასალურ ქვეყნებში,
ისე საქართველოს მეზობელ სახელმწიფოებშიც.

X საუკუნის დამლევისათვის, როცა საქართველოს დიდი
ნაწილი გაერთიანდა და განთავისუფლდა არაბთა მფლობე-
ლობისაგან, საერთო პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლა ქარ-
თულ მონეტებზეც აისახა. საქართველოში მოჭრილ მონეტებ-
ზე ქრება მუსლიმანური წარწერები და ემბლემები, ჩნდება
ქრისტიანული ემბლემა ჯვარი, ან ღვთისმშობლის გამოსახულე-
ბა და ქართული წარწერები. წარწერებში ვკითხულობთ მეფეთა
სახელებს, მათ ქართულ ტიტულებსა და აგრეთვე ბიზანტიურ
საკარისკაციო ტიტულებს. ხოლო XII საუკუნიდან ქართულ მო-
ნეტებზე ქართულ წარწერებთან ერთად ისევ ჩნდება არაბული
წარწერები. მაგრამ, თუ X საუკუნემდე მონეტებზე არსებული
არაბული წარწერები მუსლიმანურ სამყაროზე საქართველოს
დამოკიდებულებაზე მიუთითებენ, XII—XIII სს ქართულ
ფულებზე არსებული არაბული წარწერები სულ სხვაგვარ ვი-
თარებას ასახავენ. XII საუკუნეში საქართველოს უმთავრე-
სად მუსლიმანურ ქვეყნებთან ჰქონდა სავაჭრო ურთიერთობა.
საქართველოში მოჭრილ მონეტას გასავალი უნდა ჰქონოდა
მეზობელ ქვეყნებში, ამიტომ იყო, ქართველი მეფეები მონე-
ტებზე ქართულთან ერთად არაბულ წარწერასაც აკეთებინებ-
დნენ, რაც საშუალებას იძლეოდა ქართულ მონეტას საერთა-
შორისო ბაზარზე ეტრიალა. ეს გარკვეული ეკონომიური ხა-
სიათი ღონისძიება იყო და პოლიტიკური ურთიერთობისათვის
მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

ნიშანდობლივია, რომ ეს არაბული წარწერები საქართვე-

ლოს მეფეთა სიძლიერეზე მეტყველებენ. მეფე გიორგი III-ის მონეტაზე არაბულად აწერია: „მეფეთა-მეფე გიორგი, ძე დემეტრესი, მესიის მახვილი“. ასეთივე შინაარსისაა დავით აღმაშენებლის, მეფე დემეტრეს და სხვათა წარწერები. ქართველი მეფეები სწორედ არაბულად წერენ, რომ ისინი არიან მესიის, ქრისტეს მახვილნი და მისი ნების აღმსრულებელნი ამ ქვეყანაზე.

X—XI საუკუნეთა მიჯნაზე ფეოდალიზმი ჩვენში მოწიფულობის სტადიაში შევიდა და XII საუკუნის საქართველო განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე იმყოფებოდა.

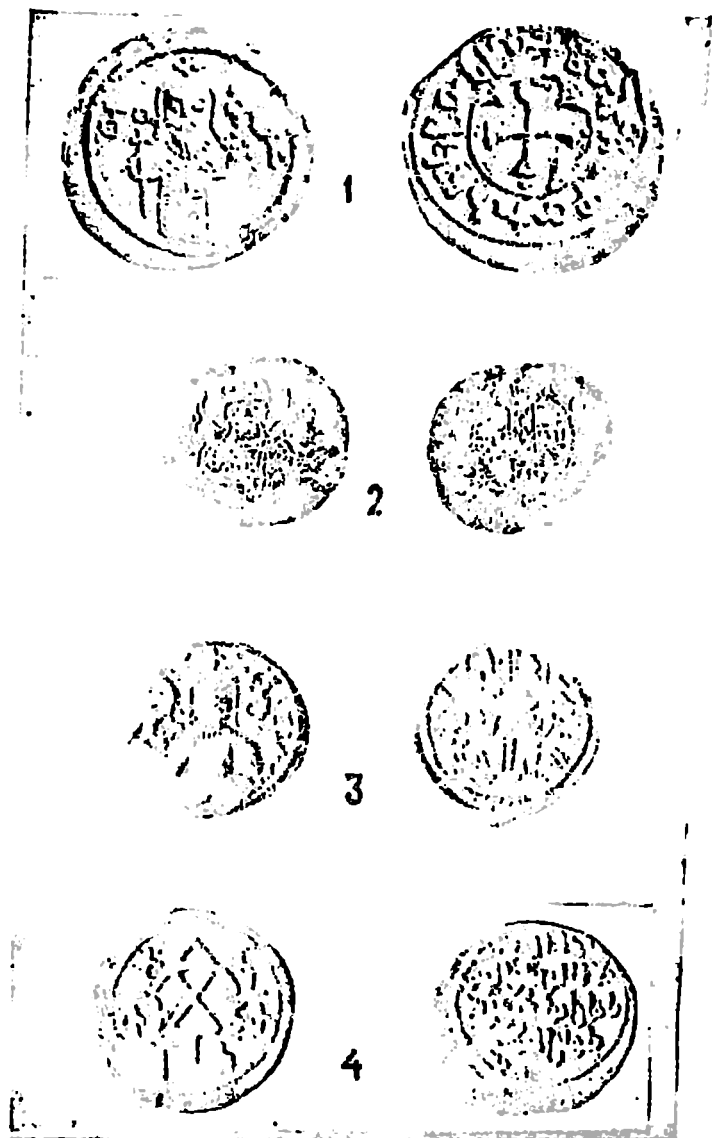
ფეოდალიზმის საფუძველს მიწის ფეოდალური საკუთრება წარმოადგენს. მიწა ვისიც არის, იმისთვის მუშაობს ამ მიწაზე დამკვიდრებული მწარმოებელი. ამ დროისათვის საქართველოში მიწას ფლობენ მეფე, აზნაურები, ეკლესია-მონასტრები. ესენი შეადგენენ საზოგადოების გაბატონებულ ფეოდალურ კლასს. მწარმოებელნი, ქვეყნის დოვლათის შემქნელნი კი არიან უუფლებო მიწისმუშები, გლეხები.

გლეხები ეკუთვნოდნენ მეფეს, აზნაურებს, ეკლესია-მონასტრებს. გლეხობა იყოფოდა ორ ნაწილად. ერთ ნაწილს წართმეული ჰქონდა მამულის მიტოვებისა და სხვა მემამულესთან წასვლის უფლება; გლეხთა ეს ნაწილი მიწაზე იყო მიმაგრებული. მეორეს კი ჯერ კიდევ ჰქონდა სხვა მემამულესთან წასვლის უფლება.

ფეოდალური ურთიერთობის შემდგომი განვითარება გულისხმობდა გლეხობის მიმაგრებას მიწაზე.

XI—XII საუკუნეების საქართველოში მწარმოებელთა ძირითად მასას გლეხები ქმნიან. ფეოდალურ საქართველოში გლეხად ქცევის სხვადასხვა საშუალებები არსებობდა. გლეხთა მასას ქმნიდნენ მიწაზე დასმული მონები, ტყვეები, შეუძლებელი მოვალენი და თავისუფალი მეთემენი, რომელნიც ეკლარ უძლებდნენ ფეოდალთა მიმძღავრებას და მათ სასარგებლოდ ჰკარგავდნენ მიწასა და თავისუფლებას.

თავისუფალ მწარმოებელთა გლეხად ქცევის სხვადასხვა გზა და საშუალებები ასახულია გლეხთა კატეგორიების სახელწოდებებში. იმ დროის საქართველოში არსებობდნენ სხვა-

XII—XIII საუკუნის ქართული მონეტები: 1 და 2 დავით აღმაშენებლის მონეტა. 3 — გიორგი III-ის მონეტა, 4 — თამარის მონეტა.

დასხვა სახელწოდების გლეხები: შეწირულნი, ნასყიდნი, სიგ-
ლოსანნი, ნებიერნი, მკვიდრნი, ნაწყალობევენი და სხვა. ეს სა-
ხელწოდებები გვიჩვენებენ, რომ ზოგი შეუწირავს ეკლესიი-
სათვის ამა თუ იმ პირს, მეფეს ან ფეოდალს, ზოგის ურთიერ-
თობა პატრონთან საგანგებო წერილობითი საბუთით — სიგე-
ლითაა განსაზღვრული; ზოგი ნებიერია, ე. ი. თავისი ნებით მი-
სულა ბატონთან და სხვა. მაგრამ ეს სახელწოდებანი გამოხა-
ტავდნენ ამ გლეხთა მდგომარეობას მხოლოდ აღებულ მომენტ-
ში. შემდგომ რომელიმე „ნებიერი“ გლეხი ფეოდალს შეიძლე-
ბოდა გაეყიდა და ის გადაიქცეოდა „ნასყიდად“, ან „ნასყიდი“
გლეხი პატრონს შეეძლო შეეწირა მონასტრისათვის და ის „შე-
წირული“ გახდებოდა.

გლეხი თავის ვალდებულებას პატრონის წინაშე, შრომითა
და შემოსავლის ნაწილით იხდის.

XI—XII საუკუნეების საქართველოში ძირითადად დამ-
თავრდა გლეხის მიწაზე მიმაგრების პროცესი და ყველა გლე-
ხი ყმა-გლეხად იქცა.

გლეხებს ორი ძირითადი ვალდებულება ჰქონდათ დაკის-
რებული: სამეფო ანუ სახელმწიფო და საბატონო (ე. ი. საფე-
ოდალო) ვალდებულებანი.

როგორც სამეფო, ასევე საბატონო ვალდებულება შედგე-
ბოდა შრომითი ვალდებულებისა, საშემოსავლო გადასახადისა
და სახელმწიფო თუ საბატონო მოხელეთა სასარგებლოდ დაწე-
სებული გადასახადისაგან.

საშემოსავლო და სამოხელეო გადასახადს იხდიდნენ ნატუ-
რითაც და ფულითაც.

შრომითი ვალდებულების, იგივე „სამუშაოს“, ძირითადი
სახე მინდორში მუშაობა იყო. მინდორში „სამუშაო“ გულის-
ხმობდა გლეხის მუშაობას ბატონის მამულში საგაზაფხულო-
საშემოდგომო ხვნა-თესვაზე, მოსავლის აღებაზე (მკა, ლეწვა),
ყურძნის, ხილის კრეფაზე, მოხმარებას მოსავლის დაბინავება-
შენახვაში, ღვინის დაყენებაში და სხვა.

სამინდვრე მუშაობის გარდა, იყო სხვა სახის სამუშაო ვალ-
დებულებანიც. მაგ., გლეხს ევალებოდა როგორც თავისი უშუ-
ალო ბატონის, ისე მეფის სასარგებლოდ მუშაობა ციხე-კოშ-
კების, სასახლეების, ეკლესიების, გზების, ხიდების მშენებლო-

ბა-შეკეთებაზე და სხვ. შრომითი ვალდებულების ამ ძირითადი სახეების გარდა, არსებობდა სხვა სახის სამუშაო ვალდებულებანიც. ზოგი გლეხი თავის შრომით ვალდებულებას ბატონის სახლში მომსახურებით იხდიდა. შეიძლებოდა ხანდახან ხელოსნობით ან რაიმე საგანგებო სამსახურით მოეხადა. მაგ., ხელოსნობით ემსახურებოდნენ ბატონსა და მეფეს სამშენებლო საქმის ოსტატნი და სხვა ხელოსანნი. საგანგებო მოვალეობა იყო გლეხისათვის მეწისქვილეობა, წყლის მკაზმველობა, რუს მოვლა-პატრონობა, შიკრიკობა-მალემსრბოლობა და სხვა.

ჩვეულებრივია ამ ხანაში გლეხების წასვლა საშოვარზე-„მოსარეწელად რისამე“. ასეთ შემთხვევაში გლეხი თავისი „მორეწილიდან“ ნაწილს ბატონს უხდის.

გლეხის შრომითი ვალდებულების ერთ-ერთი სახეა მონაწილეობის მიღება სამეფო თუ საბატონო ნადირობაში.

როგორც ვხედავთ, გლეხს დიდი შრომითი ვალდებულება ჰქონდა საკუთარი ფეოდალის თუ მეფის წინაშე. მაგრამ თვითვე გლეხს ყველა ვალდებულება არ ეკისრებოდა. მაგალითად, ხელოსნები თავისუფალნი იყვნენ მინდვრის სამუშაოებისაგან.

საბატონო მუშაობა ბატონის სასარგებლოდ გლეხებს გადაკვეთილი ჰქონდათ გარკვეული დღეების რაოდენობაზე. ამ დღეთა რაოდენობის ზუსტად განსაზღვრა ძნელია, მაგრამ XIII ს. ერთი საბუთით, გლეხს ბატონის სასარგებლოდ კვირაში ხუთი დღე ეკისრებოდა მუშაობა.

გლეხის საფეოდალო თუ სახელმწიფო ვალდებულების მეორე ძირითად ფორმას ნატურალური გადასახადი შეადგენდა.

ნატურალური გადასახადის უმთავრესი სახეები იყო ღალა (გადასახადი მარცვლეულზე) და კულუხი (გადასახადი ღვინოზე). ღალა და კულუხი შეწერილი ჰქონდა გლეხის სამეურნეო ერთეულს, ფუძეს, მაგრამ მისი აკრეფის დროს გარკვეული ანგარიში ეწეოდა მოსავლიანობას. ამ ძირითადი ნატურალური გადასახადის გარდა, გლეხს მრავალი სხვა გამოსაღებიც ევალებოდა.

საძოვრებით სარგებლობისათვის დაწესებული იყო საგანგებო სახელმწიფო გადასახადი საბანჯრე. გარდა ამისა, არსებობდა ბაჟი და საკოშრე გადასახადი, რომელსაც გლეხები ქალა-

ქის ბაზარზე საქონლის გაყიდვასა და სასწორით სარგებლობაში იხდიდნენ. გლეხს ევალეობდა მიერთმია თავისი ბატონისათვის შესაწევარი და ძღვენი ქორწილის, ძეობის, ან სიკვდილიანობის შემთხვევაში, აგრეთვე დიდ ღღესასწაულებზე — სააღდგომოდ, საშობაოდ, საახალწლოდ და სხვა. გლეხი ვალდებული იყო მასპინძლობა გაეწია გზად მიმავალი მეფისა და ბატონისათვის ან მათი მოხელეებისათვის.

სახელმწიფო და საბატონო გლეხებს, ყველა ზემოაღნიშნულ ვალდებულებათა გარდა შეწერილი ჰქონდათ კიდევ საეკლესიო და საგანგებო სამოხელეო გადასახადები. როგორც შრომით, ასევე ნატურალურ გადასახადს საფეოდალო გლეხები იხდიდნენ საკუთარი ბატონის, ეკლესიის და სახელმწიფოს სასარგებლოდ. ამგვარად, ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში კერძო საბატონო გლეხები იყვნენ. შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ სამეფო და საეკლესიო გლეხები.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოში გლეხები თავის საშემოსავლო გადასახადის ნაწილს ფულითაც იხდიდნენ. ფულადი გადასახადი საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ამ ხანაში.

საგლეხო ვალდებულებანი გადაკვეთილი იყო გლეხის ძირითად სამეურნეო ერთეულზე — ფუძეზე.

იურიდიულად ფუძე იყო მიწის ის ნაკვეთი, რომლის მესაკუთრედ ფეოდალი ითვლებოდა, მაგრამ გლეხს ჰქონდა გადაცემული და ევალეობდა დაკისრებულ ვალდებულებათა შესრულება.

გლეხის ფუძე შედგებოდა საყანე მიწის, ვენახის, ბალის, ბოსტნის, საცხოვრებელი სახლის, აუცილებელ სათავსოთაგან და სათემო მფლობელობაში მყოფ მინდვრისა, ჭალისა და ტყისაგან...

XI—XII საუკუნეებისათვის ფუძის საშუალო ოდენობას 10—12 დღიური სახნავ-სათესი ფართობით ანგარიშობდნენ. მას ძირითადად იყენებდნენ სახნავ-სათესად, ვენახად, ბაღბოსტნად.

გლეხების კერძო საკუთრებას შეადგენდა საცხოვრებელი სახლი თავისი სათავსოებით, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი, საოჯახო ინვენტარი და სამუშაო იარაღები.

ამ დროს გლეხი ცხოვრობდა უმთავრესად ერთსართული-

ან, დარბაზული ტიპის, მთავარი დარბაზისა და რამდენიმე ოთახისაგან შემდგარ სახლში. სახლს ჰქონდა აუცილებელი სათავსოები: სამზარეულო, ბელელი, თონე, მარანი, საკუჭნაო, საპირფარეშო. სახლის წინ აივანი გამოდიოდა. დარბაზის შუაგულში კერა იყო მოთავსებული. ზოგ რაიონებში დარბაზის და სხვა ოთახების კედლებში ან კუთხეებში სათბურებად კერამიკულ კერებს ატანდნენ. დარბაზი მთელი ოჯახის საერთო შესაკრებ საცხოვრებელ ოთახს წარმოადგენდა.

გლეხებს საერთო საძოვრებზე შეეძლოთ გაეშვათ, როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონელი. სახლის კომპლექსით გათვალისწინებული იყო მათი სადგომიც. ეზოში იყო ბოსელი, ფარეხი, საბძელი და სხვა სათავსოები.

ოჯახში გლეხები ხმარობდნენ ქვის სალესებს, ძვლის სადგისებს, რკინის ლურსმნებს, აბზინდებს, ნამგლებს, ხელსაფქვავეებს. ჭურჭელი ძირითადად თიხისა იყო — შავი პრილა, წითელი, რუხი ან მოჭიქული თიხისა. ჰქონდათ შავი კერამიკის ქოთნები და ჯამები, წითელი და რუხი თიხის ქვევრები, დოქები, ქოთნები, ჯამები, მოჭიქული თიხის ჯამებიც. ოჯახში ხმარობდნენ ხის ჭურჭელსაც.

გლეხი ყველაზე მეტად იკვებებოდა ბოსტნეულით, საქონლისა და ცხვრის ხორცით, რძის ნაწარმით, ღორისა და ფრინველის ხორცს უფრო იშვიათად ჰამდნენ.

თითქმის ყველა გლეხის სახლს ჰქონდა მცირე მოცულობის მარანი. სახლის მარანში ალბათ ყოველდღიურად სასმელ ღვინოს ინახავდნენ.

ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება იწვევდა ექსპლოატაციის ზრდას, რაც თავის მხრივ ამწვავებდა კლასობრივ ბრძოლას.

ფეოდალური ექსპლოატაციის ზრდის მაჩვენებელია, მაგალითად, XI—XIII საუკუნეების საქართველოში ძირითადი საგლეხო-სამეურნეო ერთეულის — ფუძის დაქუცმაცება.

ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების ადრეულ საფეხურებზე ჩვენში გლეხის ერთი კომლი ფლობდა ერთ ფუძეს. ფუძეზევე იყო გადაკვეთილი ყოველგვარი ვალდებულება და გადასახადი.

XI—XII საუკუნეებში კი ეს წესი ირღვევა და გვხვდება

შემთხვევები, როცა ერთ ფუძეს ორი ან ორზე მეტი კომლი ფლობს. ასეთი შემთხვევები თანდათან მატულობს. ფუძის დანაწილება საკომლოებს შორის საგრძნობლად აუარესებს გლუხთა მდგომარეობას. მართალია, ფუძის დაქუცმაცების შემდეგაც ძირითად საგადასახადო ერთეულად ისევ ძველი „ფუძე“ — (სრული „ფუძე“, როგორც მას უწოდებენ) რჩებოდა, მაგრამ ის გარემოება, რომ იმავე ფართობის მიწაზე ახლა რამდენიმე ოჯახი სახლობდა, ფაქტიურად ზრდიდა ექსპლოატაციას. ფუძეთა დაქუცმაცება კომლებს შორის გლუხთა ექსპლოატაციის ზრდის თავისებური, პასიური ფორმა იყო. მაგრამ ამას გლუხობისათვის მძიმე შედეგი მოჰყვებოდა. ამასთან, XI—XII საუკუნეების საქართველოში გლუხთა ექსპლოატაციის მატებაზე მეტყველებს საგლუხო ვალდებულების, შრომითი და საშემოსავლო გადასახადების ზრდა. ამ ხანებში გლუხები კვირაში უფრო მეტს მუშაობენ ბატონის მამულში, მატულობს ღალისა და კულუხის ოდენობა. ფულადი რენტის თანდათან მატებაც საგრძნობლად აუარესებს გლუხთა მდგომარეობას.

ქვეყანაში მრავლად იყვნენ ღარიბ-ღატაკნი და მეკობრენი. სახელმწიფო იძულებული იყო საგანგებო ღონისძიებანი მიეღო. XII საუკუნეში ღარიბ-ღატაკთათვის დასარიგებლად სახელმწიფო შემოსავლის მეთოდი (ნაათალი) იყო გადაკვეთილი, ხოლო მეკობრეთათვის უმაღლესი სასჯელი — ჩამოხრჩობა.

გლუხობა კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა გზას ადგებოდა. აყრა-გაქცევა, ფეოდალის მამულის დარბევა-აწიოკება, პროტესტი გაზრდილ გადასახადებზე და სხვა — გლუხთა კლასობრივი ბრძოლის გავრცელებული ფორმებია ამ დროის საქართველოში.

მწვავე კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი სანიმუშო მაგალითია დიდი აჯანყება საქართველოს მთიანეთში, რომელიც თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში მოხდა.

ფეოდალური ურთიერთობა თავდაპირველად საქართველოს შედარებით უფრო დაწინაურებულ, ბარის რაიონში ჩაისახა. ფეოდალიზმის შემდგომი განვითარება გულისხმობდა ფეოდალური ურთიერთობის ფორმების გამოკვეთას, მიწების მთელი

ფონდის ფეოდალთა მიერ მითვისებას, ფეოდალური ურთიერთობის ახალ რაიონებში გავრცელებას, მასში მთელი მოსახლეობის ჩაბმას. XII—XIII საუკუნეებში ფეოდალური ურთიერთობა ენერგიულად იჭრება ჩვენი ქვეყნის მაღალმთიან ზოლში. ბატონყმობის უღელში ექცევა მთიანეთის შედარებით თავისუფალი მოსახლეობა, რაც იწვევს მძაფრ პროტესტს. თამარის ისტორიკოსის გადმოცემით, „იწყეს მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა.“ აჯანყებამ ისეთი ფართო ხასიათი მიიღო, რომ თამარი იძულებული გახდა, მთაში დიდი ჯარები გაეგზავნა ამირსპასალარ — ათაბაგ ივანე მხარგრძელის სარდლობით. თამარმა ფხოველთა და დიდოთა წინააღმდეგ დვალთა, ცხრაზმელთა, მოხევეთა, ხადელთა, ცხავატელთა, ქართლელთა, ერწო-თიანელთა რაზმებიც მიაშველა ივანე ათაბაგს. აჯანყებულ ფხოველებთან და დიდოელებთან ბრძოლა ძნელი იყო, მაგრამ ივანე ათაბაგმა დაიპყრა ხადის მთა და აჯანყებულებს ზემოდან წამოადგა, ხოლო აჯანყებულთა მეზობელი ღურძუკები ივანე ათაბაგს ამოუდგნენ გვერდში და გაამაგრეს მისი პოზიციები. მიუხედავად ამისა, ათაბაგი სამ თვეს მოუწდა აჯანყების ჩაქრობას. მეფის ჯარებმა „მოსწყვიდეს ურიცხვი კაცი დიდოი და ფხოვი,“ რის შემდეგ „შეიწრებულთა ათაბაგისათა მოსცეს მძევლები და აღუთქუეს მსახურებად ხარაჯა, და პირი სიმტკიცისა აღუთქუეს“. დამარცხებულმა დიდოელებმა და ფხოველებმა იკისრეს მიწაზე დაწესებული გადასახადი ხარაჯა, რაც ბატონყმობის უღელში მათ შებმას მოასწავებდა.

მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების ნაწილს ამდროინდელ საქართველოში ხელოსნებიც შეადგენდნენ. სხვადასხვა დარგის ხელოსნები მრავლად იყვნენ ქალაქებში, მეფისა და ფეოდალების სასახლეებში, იყვნენ როგორც თავისუფალი, ისე ყმა-ხელოსნებიც. ამ ხანის საქართველოში ვარაუდობენ ხელოსანთა გაერთიანება-ამხანაგობის, ამქართა ინსტიტუტის არსებობასაც.

მნიშვნელოვან სოციალურ ფენას XI—XII საუკუნეების საქართველოში შეადგენდნენ ვაჭრები. ვაჭართა შორისაც იყვნენ თავისუფალი და ყმა ვაჭრები. თავისუფალ ვაჭართა შორის გამოირჩეოდნენ დიდი ვაჭრები. ისინი საერთაშორისო სა-

ქარავნო ვაჭრობას აწარმოებდნენ. დიდი ვაჭრები მნიშვნელოვან ქონებას ფლობდნენ.

ხელისუფლებას შეგნებული ჰქონდა ვაჭრობის მნიშვნელობა სახელმწიფოსთვის და ამიტომ დიდ-ვაჭრები სათანადო გავლენითაც სარგებლობდნენ მეფის კარზე.

ვაჭრები საგანგებო სავაჭრო ამხანაგობებში იყვნენ გაერთიანებულნი. საერთაშორისო ვაჭრობას ეს ამხანაგობები აწარმოებდნენ.

ვაჭრებისა და ხელოსნების ინტერესებისათვის სასურველი იყო გაერთიანებული, ძლიერი და ადმინისტრაციულად მოწესრიგებული სახელმწიფო. პოლიტიკური დაქსაქსულობა, საბაჟოების სიმრავლე, მთავართა თვითნებობა და ფეოდალური ომები აფერხებდა ხელოსნობა-ვაჭრობის შემდგომ განვითარებასა და წინსვლას. ამიტომ ვაჭარ-ხელოსნები მეფის ცენტრალისტური ხელისუფლების მომხრეებად გამოდიოდნენ; ქვეყნის დამშლელი რეაქციონერების წინააღმდეგ ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლების ერთ-ერთი ძლიერი დასაყრდენი ძალა სწორედ ქალაქები და ქალაქების ვაჭარ-ხელოსნები იყვნენ.

საზოგადოების გაბატონებულ ფეოდალურ კლასს შეადგენდნენ: მეფე, აზნაურები და სასულიერო პირნი. აზნაურები განირჩეოდნენ ერთმანეთისაგან ქონებრივი მდგომარეობით და წარმოშობით. იყვნენ ჩამომავლობით-მემკვიდრეობით აზნაურები, რომელთაც „მემამულე“, „ნათესავით“ აზნაურები ეწოდებოდათ და — „მსახურეული“ აზნაურები. აზნაურთა უმაღლეს ფენას მეფის კარზე მაღალი თანამდებობის მქონე „დიდებული“ აზნაურები შეადგენდნენ.

ფეოდალური საქართველოს გაერთიანება და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნა იწვევდა ამ დიდებული აზნაურების პოლიტიკური უფლებების შეზღუდვას, მეფის ხელისუფლებისადმი მათ დამორჩილებას. სწორედ ამიტომაც, რომ ბრძოლა დიდებულ აზნაურებსა და მეფეს შორის წითელ ზოლად გასდევს გაერთიანების ხანის საქართველოს ისტორიას. საქართველოს გაერთიანებამ დათრგუნა ამ დიდებულ აზნაურთა თვითნებობა და ამიერიდან ისინი ეძებდნენ მაღალ თანამდებობებს („დიდებას“) მეფის კარზე.

დიდებული აზნაურები თავის მხრივ ფლობდნენ შედარებით

უფრო დაბალი რანგის აზნაურებს. დიდებულ აზნაურებთან ერთად აზნაურები ჰყავდათ მეფესა და ეკლესია-მონასტრებსაც. ასე რომ, იყვნენ: სამეფო, საეკლესიო და აზნაურის აზნაურები.

აზნაურებს უმრავლეს შემთხვევაში ეკავათ სამეურნეო-ადმინისტრაციული თანამდებობანი მეფის ან დიდებული აზნაურის კარზე. მათი მთავარი მოვალეობა იყო პატრონის ხლება ლაშქრობაში, ნადირობაში, ნადიმში...

ნადირობას ფეოდალურ საქართველოში გართობასთან ერთად სამხედრო წვრთნის დანიშნულება ჰქონდა და ამიტომ ნადირობაში მონაწილეობის ვალდებულება სალაშქრო ვალდებულებასთან იყო გათანაბრებული (ლაშქარ-ნადირობა). ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ თუ სახელმწიფოსაგან შეუვალობას მოიპოვებდნენ, ფეოდალები თავისუფლდებოდნენ ყოველგვარი ვალდებულებებისაგან ლაშქარ-ნადირობის გარდა. სათანადო საბუთებში საგანგებოდ აღინიშნებოდა, რომ ესა და ეს ფეოდალი განთავისუფლებულია სამეფო სამსახურისაგან „თვინიერ ლაშქარ-ნადირობისა“.

XI—XII საუკუნეებში ქართველი ფეოდალები ცხოვრობდნენ სასახლეებში. ფეოდალის სასახლე წარმოადგენდა ქვის ორსართულიან შენობას, მას ჰქონდა კარის ეკლესია და სათანადო სამეურნეო ნაგებობანი. სასახლის კომპლექსში შედიოდა: მარანი, ბელელი, საჯინიბო, ბოსელი და სხვა დამხმარე დანიშნულების ნაგებობანი. დიდებულ აზნაურს შეიძლება ორი ან სამი სასახლეც აეგო თავისი სამფლობელოს სხვადასხვა ადგილას, ხოლო ზოგიერთი ტყეში სანადირო დანიშნულების სახლებსაც იშენებდა.

ფეოდალები ფლობდნენ სახნავ-სათეს მიწებს, ბაღ-ვენახებს, ტყეებს, საძოვრებს, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელს, ჯორებს, ცხენებს...

თავისი ვრცელი სამფლობელოების ნაწილს ფეოდალები გლეხებს გადასცემდნენ. ისინი ამუშავებდნენ მიწას და ბატონს უხდიდნენ გადასახადს, ხოლო მეორე ნაწილი საბატონო ჯვრებსა და ხოდაბუნებს წარმოადგენდა, რომელთაც აგრეთვე ყმა-გლეხები ამუშავებდნენ.

XI—XIII საუკუნეებში ქართველი ფეოდალის სამფლობე-

ლო მიწა შედგება „მამულისა“, მემკვიდრეობით მიღებული საკუთრებისა და „საკარგავის“, სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული პირობითი მფლობელობისაგან. ქართველი აზნაურები ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვის დროიდანვე იბრძოდნენ, რათა სამეფო კარზე მიღებული თანამდებობა და მიწა-საკარგავი მემკვიდრეობით საკუთრებად — მამულად გადაექციათ. ამავდროულად ხანებში დიდებული აზნაურები ცდილობდნენ მოიპოვონ სამეფო ხელისუფლებისაგან შეუვალობის (იმუნიტეტის) უფლება. ამ მხრივ XI—XIII საუკუნეებში აზნაურობა საგრძნობ წარმატებას აღწევს სამეფო ხელისუფლებასთან კიდილში.

ფეოდალურ საზოგადოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავიათ ეკლესია-მონასტრებს. XI—XII საუკუნეებში ქართული ეკლესია დიდ ძალას წარმოადგენდა. ის ერთ-ერთი უმდიდრესი და უძლიერესი ფეოდალური ორგანიზაცია იყო. სამეფო ხელისუფლებისაგან შეუვალობა-იმუნიტეტისათვის ბრძოლას საქართველოში ყველაზე ადრე ეკლესია იწყებს და XII საუკუნის მეორე ნახევარში მნიშვნელოვან წარმატებებსაც აღწევს.

ამგვარად, XI—XIII საუკუნეების საქართველო განვითარებული ფეოდალური ქვეყანაა.

ფეოდალური კლასი რთული იერარქიის სახითაა წარმოდგენილი. ამ იერარქიის სათავეში დგას ყველაზე ძლიერი და მდიდარი ფეოდალი მეფე. მეფის სიძლიერეს განსაზღვრავს მისი მამულისა და ყმების სიმრავლე, მის მფლობელობაში მყოფი ქალაქების რაოდენობა, მეფის ქვეშევრდომი აზნაურების რაოდენობა და სიძლიერე. მეფის შემდგომ საფეხურზე დიდებული აზნაურები იმყოფებიან, თავისი მრავალრიცხოვანი ყმებითა და ქვეშევრდომებით, დიდი და მცირე ქალაქებით. ცალკე ძლიერ ორგანიზაციას წარმოადგენს ქართული ეკლესია, თავისი რთული საეკლესიო იერარქიითა და მრავალრიცხოვანი მამულებით, რომელსაც სათავეში უდგას სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი.

ფეოდალური საზოგადოების უმდაბლეს საფეხურზე წვრილი აზნაურობა იმყოფება.

მთელი ამ რთული და მრავალრიცხოვანი იერარქიის არსებობა გლეხობის ექსპლოატაციას იყო დამოკიდებული.

სახელმწიფო წყობილება

XI—XII საუკუნეთა მანძილზე მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ქართული ფეოდალური მონარქიის ცხოვრებაში.

საქართველო შედარებით პატარა და სუსტ სახელმწიფოდან დიდ და ძლიერ მონარქიად იქცა. საქართველოს ტერიტორია გაიზარდა, სახელმწიფოს შემადგენლობაში სხვადასხვა ეროვნებისა და აღსარების ხალხები შევიდნენ, მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ქვეყნის სოციალურ წყობაში.

ამან სათანადო ცვლილებანი გამოიწვია სახელმწიფოს მმართველობის ორგანოებში, სახელმწიფოს პოლიტიკური წყობილების სტრუქტურაში.

მთელი საქართველოს მიწა-წყალი ორ ძირითად სამფლობელოდ — სამეფოდ და საერისთაოდ განიყოფებოდა.

სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა, ბაგრატიონთა გვარიდან, იგი ქვეყანას მართავდა ხელმწიფის კარის მოხელეთა — ვაზირების და საქვეყნოდ გამრიგე — ერისთავების მეშვეობით.

არსებული ტრადიციის თანახმად ბაგრატიონები თავს ღვთის ჩამომავლებად თვლიდნენ და სამეფო ხელისუფლებაც თითქოს ღმერთისაგან ჰქონდათ ნაბოძები.

ლეგენდა ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობის შესახებ ადრევე შეიქმნა, ყოველ შემთხვევაში, IX საუკუნეში საკმაოდ გავრცელებული იყო ქართულ-სომხურ სამყაროში, ხოლო X საუკუნეში მას მეზობელი ბიზანტიის საისტორიო მწერლობაც იცნობდა.

XI საუკუნეში შეიქმნა საგანგებო საისტორიო თხზულება, რომელშიც მოცემულია ბაგრატიონთა საგვარეულოს მწყობრი გენეალოგია. ამ თხზულებაში ბაგრატიონები მითიური დავი-

ისა და სოლომონის მეშვეობით, იესო ქრისტეს ჩამომავლედ არიან გამოცხადებულნი.

ეს თეორია მიზნად ისახავდა ბაგრატიონთა მეფობის იდეოლოგიურ დასაბუთებას. ამ ლეგენდით იყო გაპირობებული ის გარემოება, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატოვანებს უწოდებდნენ, ხოლო მეფობას ღვთის მიერ დადგენილად და ბოძებულად თვლიდნენ. ასევე ერისთავებიც ცდილობდნენ, თავიანთი წარმოშობა სხვადასხვა ლეგენდარულ გმირებთან დაეკავშირებინათ და ამითი განედიდებინათ საკუთარი გვარი, საერისთაო ხელისუფლება კი ღვთისაგან ბოძებულად მიაჩნდათ. ამა თუ იმ ოლქის ერისთავს ჯერ მეფე დანიშნავდა თანამდებობაზე, ხოლო შემდეგ იმ მხარის ეპისკოპოსი აკურთხებდა. ამით ხაზს უსვამდნენ იმას, რომ ერისთავის ხელისუფლება თვით ღმერთის მიერ იყო დამტკიცებული.

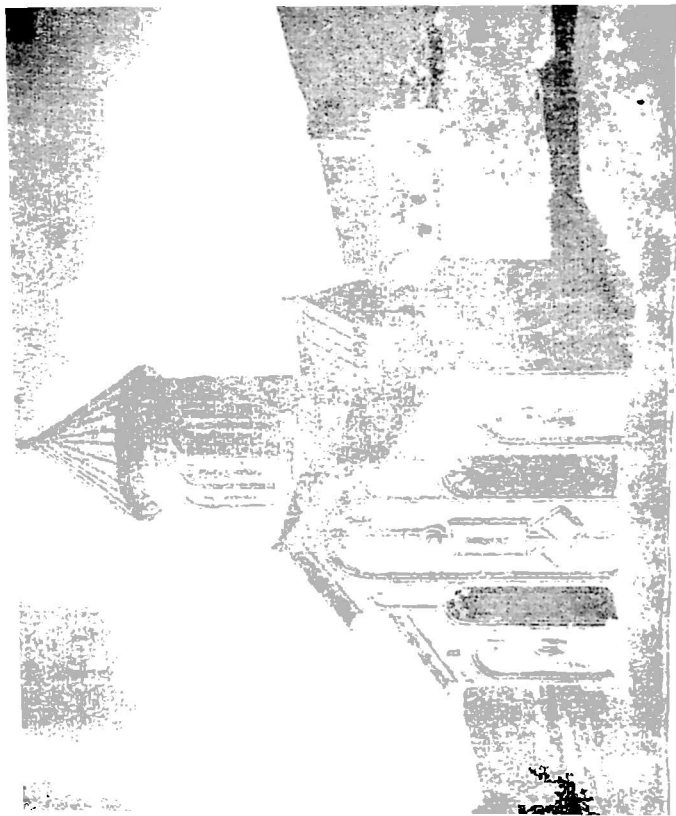
როგორც აღვნიშნეთ, პროვინციებს მეფე ერისთავების მეშვეობით მართავდა. ადმინისტრაცია, სამართალი, ფინანსები, სამხედრო საქმე — საერისთავოში უშუალოდ ერისთავს ექვემდებარებოდა. იგი საერისთავო ქვეყანას თავისი მოხელეების მეშვეობით განაგებდა.

ერისთავები ცდილობდნენ საერისთავო ხელისუფლება და სამფლობელო მემკვიდრეობით პრივილეგიად ექციათ, მეფის ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლად ემართათ საერისთავო ქვეყანა და საქართველოს მეფესთან ყმადნაფიცობის პირობით ემსახურათ.

სამეფო ხელისუფლება არ სცნობდა ერისთავების პრეტენზიებს და მათგან მოითხოვდა, დაეცვათ მეფის მოხელის უფლება-მოვალეობანი. ამ ნიადაგზე მეფესა და ერისთავებს შორის გამუდმებული ბრძოლა მიმდინარეობდა.

სახელმწიფოს ცენტრალურ აპარატს „ხელმწიფის კარი“ ეწოდებოდა. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებასთან ერთად იზრდებოდა კარის მოხელეთა რიცხვი და რთულდებოდა მათი მოვალეობანი.

საქართველოში უძველესი დროიდანვე არსებობდა სახელმწიფო მოხელეთა ე. წ. „უხუცესთა“ ინსტიტუტი; საქართველოს სამეფო კარზე მრავლად იყვნენ სხვადასხვა დარგის ხელ-

Օյունի տուն Թեման, XII դ.

მძღვანელი მოხელეები, „უხუცესები“, მწიგნობართუხუცესი, მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი, მელვინეთუხუცესი, ტყისმცველთუხუცესი და მრავალი სხვა.

XII საუკუნის დამდეგიდან სახელმწიფოს ცენტრალური აპარატის მნიშვნელობა განსაკუთრებით გაიზარდა, რაც დაკავშირებულია „უხუცესთა“ ნაწილის გავაზირებასთან, მათთვის „ვაზირის“ პატივის მინიჭებასთან.

თავდაპირველად, დავით აღმაშენებლის დროს, ვაზირობა მეფის სამდივანმწიგნობროს უფროსს და მის უახლოეს მოხელეს, მწიგნობართუხუცესს ეწყალობა. მწიგნობართუხუცესის გავაზირება სხვა მოხელეთა შორის მისი უპირველესობის ნიშანია. შემდეგ თანდათან მიიღეს ვაზირობა ამირსპასალარმა (სპასალართა უხუცესმა), მანდატურთუხუცესმა და სხვა „უხუცესებმა“.

„ვაზირი“ ქართული ტერმინი არ არის, ის მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან შემოსული სპარსულ-არაბული წარმოშობის სიტყვაა. თავისი შინაარსით ქართული „ვაზირი“ სარძნობლად განსხვავდება აღმოსავლური ვაზირისაგან.

აღმოსავლურ სამყაროში ვაზირის თანამდებობა უძველესი დროიდანვე არსებობს, ცნობილია, სასანიანთა ირანის სახელმწიფოს ვაზირი. ვაზირი სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეა აბასიანთა სახალიფოშიც, განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას იღებს ვაზირის თანამდებობა თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში. მაგრამ, როგორც აბასიანთა, ისევე XI—XIII საუკუნეების თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში ვაზირი ერთი იყო და მას ეკითხებოდა სახელმწიფოს მმართველობის ყველა ძირითადი საკითხი: სამხედრო საქმე, გადასახადები, ფინანსები, მშენებლობა, გარეშე სამყაროსთან ურთიერთობა და სხვა.

XII—XIII საუკუნეების საქართველოში ვაზირის ინსტიტუტი განსხვავდება აღმოსავლურისაგან, ჩვენში რამდენიმე ვაზირია და თითოეულ ვაზირს თავისი უწყება აქვს. ვაზირთა შორის ერთი, სახელდობრ, მწიგნობართუხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესია“.

მწიგნობართუხუცესის გარდა ვაზირად იწოდებოდა სა-

ხელმწიფოს რამდენიმე ძირითადი უწყების უპირველესი მო-
ხელე.

„უხუცესთა“ ნაწილისათვის ვაზირის პატივის მინიჭების
შემდეგ იქმნება სავაზირო, ვაზირთა საბჭო. აღმოსავლეთში
სავაზირო არ არის. სავაზიროს რთული შემადგენლობა და ორ-
განიზაცია სახელმწიფოს შემდგომ განვითარებასთანაა დაკავ-
შირებული. სავაზირო ქართულ ნიადაგზე შეიქმნა. არაბული-
დან ნასესხები მხოლოდ ტერმინი „ვაზირი“ ჩანს.

ერთი მხრივ, ფეოდალური საქართველოს სავაზირო უკავ-
შირდება არაბულ ტერმინს (ვაზირს), მაგრამ მას არა აქვს აღ-
მოსავლური შინაარსი, მეორე მხრივ, ის გენეტიურად დაკავ-
შირებულია ქართულ „უხუცესთა“ ინსტიტუტთან. ქართული
ვაზირი და სავაზირო თავისთავადი მოვლენაა, აღმოცენებული
ძირითადად ქართულ „უხუცესთა“ ინსტიტუტიდან.

როგორც აღვნიშნეთ, ვაზირებს შორის უპირველესი მწიგ-
ნობართუხუცესია. მან ვაზირობა ყველაზე ადრე, დავით აღმა-
შენებლის დროს მიიღო. მწიგნობართუხუცესთან ერთად ამირ-
სპასალარი და მანდატურთუხუცესი ქმნიან ვაზირთა პირველ,
სამთა ვაზირთა ჯგუფს. ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცე-
სი თამარის მეფობის პირველ წლებში უკვე ვაზირები არიან.
მეჭურჭლეთუხუცესმა, რომელიც თამარის მეფობის პირველ
წლებში უკვე ვაზირი იყო და რუსუდანის (1222-1245) დროს
გავაზირებულმა მსახურთუხუცესმა შექმნეს ვაზირთა მეო-
რე — ორთა ვაზირთა ჯგუფი.

ვაზირთა შორის უპირველესი იყო სამდივანთმწიგნობროს
მეთაური — მწიგნობართუხუცესი, ამავე დროს ჭყონდიდის
ეპისკოპოსი. ის მეფის უშუალო მოადგილედ ითვლებოდა სა-
ხელმწიფოს განმგებლობის ყველა საქმეში.

მწიგნობართუხუცესი იყო მეფის მრჩეველი. მას ებარა
მართლმსაჯულების საქმე, მშვიდობიანობის დროს ევალეობდა
ზრუნვა სახელმწიფოს სპაზე. მასვე ევალეობდა ეკლესია-მო-
ნასტრების საქმეების მოგვარება.

მწიგნობართუხუცესს 26 მწიგნობარი ექვემდებარებოდა,
აქედან ერთი — „საწოლის მწიგნობარი“ მისი უშუალო მოად-
გილე იყო სასამართლო საქმის წარმოების დროს, ხოლო მეო-
რე — ზარდახნის მწიგნობარი, აწარმოებდა საანგარიშო საბუ-

თებს. მწიგნობართა სამოხელეო ნიშანი საწერელი იყო. სახელ-
მწიფო სიგელებს, შეუვალობის, წყალობის, შეწირულების თუ
სხვა ბრძანების წიგნებს მწიგნობარნი წერდნენ.

სახელმწიფოს სამხედრო უწყებას ამირსპასალარი განაგებ-
და. სალაშქრო წვრთნა, სპის დაწყობა, მხედართა განწესება
ამირსპასალარს ევალებოდა. თუ მეფე ომში არ იყო, ჯარს ის
წინამძღოლობდა და სარდლობდა.

ამირსპასალარს, თავისი სამხედრო თანამდებობის ნიშნად,
ლაშქრობაშიც და დარბაზობის დროსაც ხმალი ერტყა. ამირ-
სპასალარსვე ეკითხებოდა მეფის მიერ ამა თუ იმ სამფლობე-
ლოს გაცემა და მამულის წყალობა.

ამირსპასალარის უშუალო ხელქვეითი მოხელეები იყვნენ
ამირაზორი და მეაბჯრეთუხუცესი. ამირაზორის და მისი ხელ-
ქვეითების განკარგულებაში იყო საჯინიბო, „ზარდხანა“, სა-
დაც ინახებოდა ყოველგვარი აბჯარ-იარაღი, სამხედრო ნიშნე-
ბი, სამკაული და სხვა.

მანდატურთუხუცესს ებარა სახელმწიფოს კარზე მიღებუ-
ლი წესრიგის დაცვა და სხვა ადმინისტრაციული ფუნქციები.
მას თანაშემწეებად ჰყავდა ამირეჯიბი და მანდატურნი, ხოლო
თანამდებობის ნიშნად მეფისაგან ბოძებული ოქროს არგანი
ჰქონდა.

სახელმწიფოს ფინანსების საქმეებს მეჭურჭლეთუხუცესი
განაგებდა. მისი უშუალო თანაშემწე მეჭურჭლეთუხუცესის
ნაცვალი იყო. მეჭურჭლეთუხუცესი „მეჭურჭლეთა“ უფროსი
იყო და მას ექვემდებარებოდა „საჭურჭლე“ (სახელმწიფოს ხა-
ზინა), აგრეთვე ვაჭრები, ალებ-მიცემა, სავაჭრო გადასახადე-
ბი, ბაჟი და სხვა. მისი თანამდებობის ნიშანი ბეჭედი იყო.

მეფის მეურნეობას უშუალოდ მსახურთუხუცესი განაგებ-
და. მსახურთუხუცესის თანამდებობის არსებობა იმდროინდე-
ლი საქართველოს სახელმწიფო წყობილების განვითარებაზე
მეტყველებს. საქართველოში სახელმწიფო და სამეფო ქონება
გამოყოფილი იყო ერთმანეთისაგან. სახელმწიფოს სალარო და
ხაზინა არ იყო მეფის პირად განკარგულებაში და სახელმწიფო
შემოსავალი მეფის პირად საჭიროებას არ ხმარდებოდა. მას
თავისი საკუთარი მამულებიდან ჰქონდა შემოსავალი და ამ
პირად შემოსავალ-გასავალს, მეფის უზრუნველყოფას ყოვე-

ლივე საჭირო სანოვაციო, მომსახურებით განაგებდა მსახურთ უხუცესი.

ქართულ სავაზიროში თავისებური ადგილი უკავია ათაბაგს. ათაბაგი ხელმწიფის მრჩეველი იყო და მას უფლისწულის აღზრდა ევალებოდა. ათაბაგობა თურქული სამყაროდან ნასესხები ინსტიტუტია. ათაბაგობა თამარ მეფემ თავისი მეფობის დასასრულს უწყალობა ერისა და ქვეყნის წინაშე დიდად ნამსახურ ივანე მხარგრძელს, რომელიც ამავე დროს სახელმწიფოს ჯირსპასალარი იყო. ამის შემდეგაც ათაბაგობა, უმრავლეს შემთხვევაში, რომელიმე სხვა ვაზირის თანამდებობასთან იყო ხოლმე გაერთიანებული.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მეფესთან არსებობდა ვაზირთა საბჭო „სავაზირო“, რომელიც მეფის სათათბირო ორგანოს წარმოადგენდა. ყველა სახელმწიფო დაწესებულებაში ტარდებოდა ყოველწლიური ანგარიში. ანგარიში შეჰქონდათ საანგარიშო წიგნებში და საბუთებში, ხოლო ეს წიგნები და შემოწმების საბუთები ინახებოდა საგანგებო საცავში, რომელსაც „საანგარიშო გოდორი“ ეწოდებოდა. „საანგარიშო გოდორს“ „მეგოდრენი“ იცავდნენ.

ქართული ფეოდალური მონარქიისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშქრის ორგანიზაციის საკითხს. საქართველოს ლაშქარი ფეოდალურ პრინციპზე იყო მოწყობილი. მეფეს, როგორც უძლიერეს ფეოდალს, თავისი ყმებისაგან შემდგარი საკუთარი ლაშქარი ჰყავდა, ხოლო საერთო ომიანობის დროს, არსებული წესის თანახმად, ფეოდალები მეფის დაძახებაზე თავისი ლაშქრით უნდა გამოცხადებულიყვნენ. ეს მათი უმთავრესი მოვალეობა იყო, მაგრამ ქართველი ფეოდალები ყოველთვის ერთნაირად არ ასრულებდნენ ამ თავის მოვალეობას ქვეყნისა და მეფის წინაშე და ხშირი იყო შემთხვევები, როცა ისინი მეფის დაძახილზე არ ცხადდებოდნენ, მეფის წინააღმდეგაც გამოდიოდნენ თავისი ლაშქრით და მტრის მხარეზეც გადადიოდნენ. სამწუხაროდ, ყველა მეფეს ერთნაირად არ შესწევდა ძალა, აელაგმა ფეოდალების ეს თვითნებობა.

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებული სამხედრო რეორგანიზაციის ერთ-ერთი მიზანი ფეოდალთა ამ თვითნებობის აღაგმავაც იყო.

დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული, ქართველები საუკუნეთა მანძილზე იბრძოდნენ თურქთა წინააღმდეგ. ამ ტანის განმავლობაში საქართველო თავდაცვითი ომიდან თანდათან შეტევით ომზე გადავიდა. შეიქმნა საკმაოდ მოქნილი ლაშქარი.

საქართველოს სამეფო ლაშქრის შემადგენლობაში შედიოდა:

1. საქვეყნო ლაშქარი, ანუ სამეფო სპა, რომელიც იკრიბებოდა საქართველოს ყველა კუთხიდან. ეს იყო საერისთავო და სამეფო ქვეყნებიდან გამოსული მეომრებისაგან შედგენილი ფეოდალური ლაშქრის ძირითადი ბირთვი.
2. მონა სპა, სამეფოს აზნაურებისაგან შემდგარი მეფეს პირადი მცველი რჩეული მცირერიცხოვანი მუდმივი რაზმი, ხუთი ათასი კაცის შემადგენლობით.
3. ყმადნაფიცო ქვეყნებიდან გამოყვანილი, სამსახურად მყოფი მთიულთა ჯარი.

ლაშქრის ერთი ნაწილი განკუთვნილი იყო ციხე-ქალაქთა დასაცავად. მათ ეწოდებოდათ „მცველნი ქალაქისანი“ და „ციხოვანნი“.

თამარის დროს საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციაში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ე. წ. „მონაპირეთა ინსტიტუტს“.

მონაპირე, სასაზღვრო პროვინციის ერისთავი იყო. მის მოვალეობას შეადგენდა სახელმწიფოს საზღვრის დაცვა, თვალყურისდევნება მტრის ტერიტორიისათვის და სახელმწიფო კარისათვის ყოველივე იმის შეტყობინება, რაც საზღვართან მტრის მოძრაობას, მისი ციხე-ქალაქების დაცვას, თუ სხვა სამხედრო საკითხებს ეხებოდა.

როდესაც სახელმწიფოში ომის ან ზავის საკითხი დგებოდა, მეფე დიდებულებს, დარბაზს დაეკითხებოდა. თუ დარბაზი ომს დაასკვნიდა, მეფის ბრძანებითა და ხელმოწერით იგზავნებოდა ლაშქრის „წვევის წიგნები“. ეს „წვევის წიგნები“ საგანგებო მალემსრობოლ-შიკრიკებს მიჰქონდათ. წვევის წიგნებში აღნიშნული იყო ჯარის გამოსაცხადებელი დრო და ადგილი. ლაშქრის შეკრების საქმე ისე კარგად იყო ორგანიზებული, რომ ამ დიდი სახელმწიფოს ყველა კუთხიდან მთელი ჯარის შესაკრებად ათი დღე კმაროდა. შეკრებილ ჯარს მეფე და-

ათვალიერებდა, შეამოწმებდა მის აღჭურვილობას, მზადყოფნას, დალოცავდა ლაშქარს, დროშას და, თუ თვითონ არ მიჰყვებოდა, დროშას ამირსპასალარს გადასცემდა და გაისტუმრებდა.

ისეთი მნიშვნელოვანი ამბის აღსანიშნავად, როგორც იყო მეფის ძეობა, თუ კურთხევა და სხვა მოვლენები, ეწყობოდა გალაშქრებანი მეზობელ ქვეყნებზე. საქართველო თავისი სიძლიერის ეპოქაში ხშირად აწყობდა თავდასხმებს მეზობელ ქვეყნებზე. ამ თავდასხმებს სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდა. პირველ რიგში, ამ დროის საქართველო დროდადრო გალაშქრებით მუდმივ საფრთხეს უქმნიდა თავის მეზობელ მაჰმადიან მბრძანებლებს. ხშირი ლაშქრობანი ამასთანავე გაფრთხილებაც იყო ყმადნაფიცი ქვეყნებისათვის. ამავე დროს ლაშქრობა შემოსავლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო იყო, როგორც სახელმწიფოსათვის, ისე ლაშქრობის მონაწილეთათვის, ამიტომ იყო, მეზობელთა რბევა-თარეშს მიჩვეულ ლაშქარს არ სურდა დიდხანს უმოკმედოდ ყოფნა. მაგალითად, მეფე გიორგი III-ისთვის ერთხელ ლაშქარს ასე მიუძღრთავა: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა, თვინიერ ლაშქრობისა და რბევისა“. მეფე იძულებული გამხდარა ანგარიში გაეწია ამ მოთხოვნისათვის და ცალკეულ კუთხეთა ლაშქრისთვის მოსახლვრე თემების დალაშქვრა უბრძანებია. ქართველი ისტორიკოსი ასკენის: „იქმნა ესეგითარი უცხო ლაშქრობა, რომლისა სიგძე არაოდეს ვის ეხილვა.“

ფეოდალურ საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა მართლმსაჯულებას.

უძველესი დროიდანვე უზენაესი მართლმსაჯულება მეფის ხელთ იყო. სანამ საქართველო შედარებით პატარა სახელმწიფო იყო, მეფე ასე თუ ისე ახერხებდა პირადად ყველა მომჩივნის, მიმძღვრებულის თუ მოდავის მოსმენას და საქმეების განხილვას, მაგრამ საქართველოს ტერიტორია თანდათან გაფართოვდა, მოსახლეობის რიცხვი გაიზარდა, ცხოვრება გართულდა, რამაც მართლმსაჯულების წარმოება უფრო საპასუხისმგებლო და ძნელი გახდა. მეფესაც მოვალეობანი მოემატა და აუცილებელი გახდა მართლმსაჯულების არსებული წესის შეცვლა. ეს დიდი საქმეც დავით აღმაშენებელმა მოაგვა-

რა. დავითის ისტორიკოსი ხატოვნად და დამაჯერებლად აგვიწერს მართლმსაჯულების არსებული წესით გამოწვეულ უხერხულობას. ისტორიკოსის თქმით, დავითს დიდი სამეფო ებარა და მოვალეობაც ბევრი ჰქონდა. ხშირი ომიანობა, მეფის მომოსვლა მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა მომჩივან მიმძლავრებულებს. ამიტომ ისინი მეფეს გზებზე უდარაჯდებოდნენ. „ვინმე აღვიდის ბორცუსა ზედა რასმე, გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა თუ ხესა“ და იქიდან უჰკრეტდნენ გზად მომავალ მეფეს, დაუხვდებოდნენ და მოახსენებდნენ თავის გასაქირს. ასეთი მდგომარეობა დიდად ართულებდა მართლმსაჯულების საქმეს ამისათვის დავით აღმაშენებელს „დაედგინნეს კაცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხავნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა.“ დავითის მეფობაში შეიქმნა საგანგებო სასამართლო ორგანო, ე. წ. „სააჯო კარი“. მას სათავეში ედგა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი ორი მწიგნობარის მონაწილეობით. „სააჯო კარი“ იკრიბებოდა და იხილავდა ქვრივ-ობოლთა და მიმძლავრებულთა საჩივრებს. „სააჯო კარის“ მუშაობას უშუალოდ მეფე ადევნებდა თვალს. „სააჯო კარის“ დაარსებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. სასამართლო ცალკე ორგანოდ ჩამოყალიბდა, რაც ხელს შეუწყობდა სამართლის უკეთ წარმოებას. თვით ფაქტი სასამართლოს შექმნისა ქართული სახელმწიფოსა და მართლმსაჯულების მაღალ დონეზე მეტყველებს.

ამ რთული სახელმწიფო აპარატის სათავეში მეფე იდგა. იგი იყო ყველა საქმისა და საკითხის უზენაესი მსაჯული და გამამწყვეტი.

თამარი იწოდებოდა „მეფეთა მეფედ და დედოფალთა დედოფლად“. ქვეყნის მეფე და მბრძანებელი ის იყო. მართალია, მისი მეუღლე (ჯერ გიორგი და მერე დავითი) ატარებდა „მეფის“ ტიტულს, მაგრამ ის მხოლოდ იმიტომ, რომ თამარის ქმარი იყო.

სახელმწიფოს უზენაესი სამხედრო ხელისუფალიც თამარი იყო. მას, როგორც ქვეყნის მხედართმთავარს, ხმალი ერტყა, ომისა და ზავის საკითხი მისი დასტურით წყდებოდა, ლაშქრის წვევის ბრძანებას ის აწერდა ხელს. მართალია, ჯარს წინ არ უძღვოდა, მაგრამ ამ მოვალეობას მისი განკარგულებით ასრუ-

•ლებდნენ დავით სოსლანი, ან (დავითის გარდაცვალების შემდეგ) ამირსპასალარი, ჯერ ზაქარია, ხოლო შემდეგ ივანე მხარგრძელი.

ამგვარად, XII საუკუნის საქართველოს, ამ დიდი და მრავალეროვანი სახელმწიფოს მმართველობა, რომელშიაც საქართველოსთან ერთად კავკასიის მრავალი ქვეყანა შედიოდა, რთული და მაღალგანვითარებული სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით ხორციელდებოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, XII საუკუნეში საქართველოს გარშემო გაერთიანდა ამიერკავკასიის ქრისტიანული ქვეყნები.

გაერთიანების პროცესს ბაგრატიონთა საგვარეულო მითავეობდა. მას პოლიტიკური პოზიციების განმტკიცების ერთ-ერთ საშუალებად ბიზანტიასთან დიპლომატიური ურთიერთობის შენარჩუნება მიაჩნდა. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ბაგრატიონები დიდი მოწიწებით ეპყრობოდნენ იმ ბიზანტიურ საკარისკაცი ტიტულებს, ბიზანტიის იმპერატორები რომ უწყალობებდნენ მათ. ეს ტიტულები ერთი მხრით ბაგრატიონთა ბიზანტიის იმპერიაზე დამოკიდებულებას გვამცნობენ, ამავე დროს მეტყველებენ, თუ რა პატივით ეპყრობოდა თვით ბიზანტიის ხელისუფლება ქართველ მფლობელებს.

ბიზანტიის იმპერია ჰკარგავდა თავის გავლენას საქართველოზე, რაც მისთვის დიდი დანაკლისი იყო. ქართველი მფლობელებისათვის მაღალი საკარისკაცი ტიტულების მინიჭება მისთვის ახლა ერთ-ერთ საშუალებას წარმოადგენდა საქართველოში თავისი გავლენის შესანარჩუნებლად. მაგრამ დადგა დრო, როცა საქართველოს მეფეებისათვის ეს ტიტულები ზედმეტა და მიუღებელი აღმოჩნდა. თუ მეფე ბაგრატ IV ეძიებდა კურაპალატის ტიტულს, დავით აღმაშენებელმა, რომელსაც ჯერ კიდევ უფლისწულობის დროს ჰქონდა მიღებული უმაღლესი ბიზანტიური ტიტულები, უარყო ისინი. ერთიანი და ძლიერი საქართველოს მეფისათვის მან შეუფერებლად ჩათვალა თუნდაც ისეთი ტრადიციების მქონე სახელმწიფოს უმაღლესი საკარისკაცის ტიტულის ტარება, როგორც ბიზანტიის იმპერია იყო. საქართველოს მეფეების ტიტულატურაში ქრება მანამდე დიდად გავრცელებული „კურაპალატი“, „ნოველისიმოსი“, „კესაროსი“...

გაერთიანების ხანის საქართველოს მეფეების ტიტულატურა ნათლად ასახავს იმ დიდ პოლიტიკურ ცვლილებას, რასაც ამ ხანის ამიერკავკასიის პოლიტიკური რუკა განიცდის. თუ გაერთიანების ხანის პირველი მეფეები იწოდებოდნენ „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“ ე. ი. დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე, და ამასთანავე ბიზანტიური ტიტული ჰქონდათ, შემდეგში ბიზანტიური ტიტული შორდება და ემატება მეფე „კახთა და რანთა“, რაც ასახავს კახეთ-ჰერეთის შემოერთებას, ხოლო შემდეგ — მეფე „სომეხთა, შირვანშა და შაჰანშა“, რაც სომხეთისა და შირვანის შემოერთებაზე მიუთითებს.

ქართულმა ფეოდალურმა კულტურამ XII საუკუნეში განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. ღრმა ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული ქართული კულტურა მეზობელ ხალხთა კულტურასთან შემოქმედებით კავშირში ვითარდებოდა.

ქართულ კულტურას საკმაოდ ჰქონდა შეთვისებული ელენური თუ არაბულ-სპარსული კულტურის ელემენტები. ამ ეპოქის ქართული საზოგადოება კარგად იცნობდა ნეოპლატონიკოსების ფილოსოფიას, ბიზანტიურ საღვთისმეტყველო მწერლობას, არაბულ და სპარსულ პოეზიას, არაბ მეცნიერთა შრომებს.

ქართული ჰუმანიზმის ცხოველმყოფელი გავლენით XI—XIII საუკუნეების ქართული კულტურა ახალი მიმართულებით ვითარდება, ცდილობს ასახოს რეალური სინამდვილე, ასახოს ადამიანთა ქეშმარიტი გრძნობები, მისწრაფებანი, სურვილები და არა რელიგიური აზროვნების აბსტრაქტული დოგმები.

რეალური სინამდვილის ასახვისაკენ სწრაფვა ერთნაირად იჩენს თავს აზროვნებისა და შემოქმედების ყველა სფეროში, სამეცნიერო მწერლობასა და ისტორიოგრაფიაში, პოეზიასა და პროზაში, ხელოვნების სხვადასხვა დარგებში.

XI—XII საუკუნეების ქართველი მწერლები და ფილოსოფოსები: ეფრემ მცირე, იოანე პეტრიწი, არსენ იყალთოელი იზრძოდნენ მეცნიერული კვლევა-ძიებისა და აზროვნების თავისუფლებისათვის.

დიდ წარმატებას აღწევდა ამ ეპოქაში ქართული საისტორიო აზროვნება. ამ პერიოდშია შექმნილი ლეონტი მროველის, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებები და თამარიის ისტორიკოსთა ნაწარმოებები („მეფეთა ცხოვრება“, „ცხოვრება

მეფეთ-მეფისა დავითისი“. „ისტორიანი და აზმანი შარავან-
დედთანი“, ბასილ ეზოსმოძღვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა
თამარისი“, ლაშა გიორგისდროინდელი მემატინის „ცხოვრე-
ბა დემეტრე მეფისა, ცხოვრება გიორგი მეფისა, ცხოვრება
დიდისა მეფეთა-მეფისა თამარისი, ცხოვრება გიორგი მეფი-
სა, თამარის ძისა“). ამ თხზულებებში მეფეთა ბიოგრაფიებსა
და სამეფო საქმიანობასთან ერთად ვრცლად არის მოთხრობი-
ლი საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებაზე. შინაარსის
მრავალფეროვნებამ, წერის მაღალმა ტექნიკამ და კულტურამ
ამ თხზულებებს სამართლიანად დაუმკვიდრა პირველხარისხო-
ვანი საისტორიო ნაწარმოებების სახელი.

ისტორიკოსები ეხმაურებიან ცხოვრებისეულ საკითხებს,
ყოველი მათგანის ნაწარმოებში აშკარად ჩანს ქვეყნის შიგნით
მიმდინარე კლასობრივი, შინაკლასობრივი თუ იდეოლოგიუ-
რი ბრძოლის ანარეკლი. ყოველი თხზულების ავტორი გარკვე-
ული პოლიტიკური დაჯგუფებას, დასის წარმომადგენელია და
ასაბუთებს თავისი დასის იდეოლოგიას. ისტორიკოსები აყე-
ნებენ ქართველთა წარმომავლობისა და ქართული სახელმწი-
ფოს შექმნის პრობლემებს.

XI—XII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვ-
რებაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს განთა-
ვისუფლებას გარეშე მტრისაგან და ხელისუფლების ცენტრა-
ლიზაციას. ეს იყო ქვეყნის წინაშე მდგომი გადაუღებელი და
პროგრესული ამოცანა. ეპოქის ისტორიკოსებიც მთავარ ყუ-
რადლებას ამ საკითხებს აქცევდნენ. ამის გამო ასხამენ ქებათა-
ქებას ამ ხაზის გამტარებელ საქართველოს მეფეებს. ისინი არ
მაღავენ თავიანთ სიძულვილს არც გარეშე მტრებისა და არც
ცენტრალიზაციის წინააღმდეგ მებრძოლი ფეოდალური არის-
ტოკრატიისადმი. ისტორიკოსთა თხზულებები ღრმა პატრიო-
ტული სულისკვეთებითაა გამსჭვალული.

ამ ეპოქის ქართველი ისტორიკოსები ფართო განათლების
მოაზროვნენი არიან. ისინი ცდილობენ ისტორიული ფაქტები
განიხილონ მიზეზ-შედეგობრივი განვითარების თვალსაზრი-
სით, დაჯვისაბუთონ ესა თუ ის მოვლენა, დაგვიმტკიცონ მათ
მიერ მოთხრობილი ამბების სისწორე. ავტორები თავის თხზუ-
ლებათა შედგენისას სარგებლობენ როგორც თავისი წინამორ-

მოთა რუსთაველის პორტრეტი, XVII საუკუნის ხელნაწერიდან.

ბედი ქართველი ისტორიკოსების ნაწარმოებებით, ასევე მატერიალური კულტურის ძეგლების მონაცემებით, უცხო ავტორთა ცნობებით. ზოგ შემთხვევაში ავლენენ წყაროების კრიტიკის უნარსაც. მაგრამ, მიუხედავად ყოველივე ამისა, XII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსები თავისი ეპოქის შვილები არიან, ისინი ვერ ასცდნენ შუასაუკუნოვანი ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ დუალისტურ მსოფლმხედველობასა და პროვიდენციალიზმს, რომლის თანახმად, ყოველი გამოსვლა გაბატონებული წყობილების წინააღმდეგ, უღვთო, „ეშმაკის საქმედ“ ითვლებოდა. თამარის ისტორიკოსის თქმით, როდესაც დემნა უფლისწულმა მეფესთან შებრძოლება გადაწყვიტა, „შევიდა ეშმაკი გულსა და გონებასა მისსა და მის მიერ შერისხდა ღმერთი ორბელთა“.

ხოლო თამარის დროს ფხოველთა და დიდოთა აჯანყების უმთავრეს მიზეზად ისტორიკოსი თვლის იმ გარემოებას, რომ მართალია, „ფხოველნი ჭვარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობას იჩემებენ,“ მაგრამ ისინი მხოლოდ „იჩემებენ“ ქრისტიანობას, თორემ სინამდვილეში ვერ არიან ქრისტიანნი, ხოლო დიდონი „უჩინარსა რასმე ეშმაკსა თაყვანისცემენ.“

აქედან გამომდინარეობს ფეოდალური ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი პროვიდენციალიზმი, რომელიც ცდილობს მთელი ისტორიული პროცესი ღმერთის მიერ წინასწარ დადგენილი გეგმის განხორციელებად დასახოს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თვალსაზრისით, ის საშინელი უბედურებანი, რაც საქართველოს XI ს. 80-იან წლებში დაატყდა თავს, დიდი ცოდვების გამო მოვლენილი ღვთის რისხვა იყო, ხოლო შემდეგ იმავე ღმერთმა „რისხვასა შინა მოახსენა წყალობა“ და მოუვლინა ჩვენს ქვეყანას მეფედ დავით.

ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ეპოქის ქართველი ისტორიკოსები დიდად განათლებულნი იყვნენ, კონკრეტული ისტორიული მოვლენები სწორად ესმოდათ და აფასებდნენ, მათი ზოგადი მსოფლმხედველობა მაინც ვერ აღწევს თავს შუა საუკუნეთა ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ იდეოლოგიას.

ეპოქის ისტორიული აზროვნების მაღალი განვითარების მაუწყებელია XII საუკუნის საქართველოში „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენა.

ქართველი ხალხის გაზრდილმა კულტურულმა მოთხოვნებამ აუცილებელი გახადა ისეთი წიგნების შექმნა, რომელშიც ჩვენი ქვეყნის წარსული იქნებოდა მოთხრობილი. ამ მიზნით, საგანგებოდ შეკრიბეს სხვადასხვა ავტორთა მიერ ცალკეული ეპოქებისათვის შედგენილი თხზულებები. გაუკეთეს რედაქცია ისე, რომ თხრობა თანმიმდევრული ყოფილიყო, და შეადგინეს „ქართლის ცხოვრების“ პირველი კრებული.

არსებობს „ქართლის ცხოვრების“ ორი ძირითადი ციკლი. პირველი ანუ ე. წ. „ძველი ქართლის ცხოვრება“ ასახავს ჩვენი ქვეყნის ისტორიას უძველესი დროიდან XIV საუკუნემდე. ხოლო მეორე — „ახალი ქართლის ცხოვრება“, როგორც მას რიგი ისტორიკოსები უწოდებენ. მოიცავს საქართველოს ისტორიას XIV საუკუნიდან XVII საუკუნემდე.

XII საუკუნეში შედგენილი „ქართლის ცხოვრების“ პირველ კრებულში შედიოდა თხზულებები. რომელნიც მოგვითხრობენ ჩვენი ქვეყნის წარსულს უძველესი დროიდან VIII საუკუნემდე. ესენია ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, მისივე „წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისა“ და ჭუანჭერის „ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა“. XII საუკუნეშივე (II ნახევარში) „ქართლის ცხოვრება“ შეავსეს უცნობი ავტორის თხზულებით („მატიანე ქართლისა“) რომელიც მოგვითხრობს VIII—XI ს. ს. შესახებ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებით „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ხოლო უფრო გვიან კრებულს დაუმატეს სუმბატ დავითის ძის „ბაგრატიონთა გვარის ისტორია“ და XII—XIV საუკუნეთა ისტორიის მომცველი თხზულებები (თამარის ისტორიკოსთა შრომები, ჟამთააღმწერლის თხზულება). ანუ თანდათან შედგა „ქართლის ცხოვრების“ პირველი ციკლი.

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენა დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო იმდროინდელ საქართველოში. „ქართლის ცხოვრება“ საუკუნეთა მანძილზე წარმოადგენდა როგორც სახელმძღვანელოს, ისე საყოველთაოდ საკითხავ წიგნს

ქართველი საზოგადოებისათვის. ამ კრებულის შედგენამ ბევრი ეროვნული საისტორიო თხზულება გადაარჩინა დაღუპვას და მემკვიდრეობას შემოუნახა ქართველი ხალხის ისტორიის შემცველი ნაწარმოებები.

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული თხზულებები მოგვითხრობენ არა მხოლოდ საქართველოს ისტორიას, მათში ფრიალ მნიშვნელოვან ცნობებს ეპოქაობთ კავკასიის ხალხთა ისტორიისთვისაც. თუ რა ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა „ქართლის ცხოვრებას“, ამას ისიც ადასტურებს, რომ ჯერ კიდევ XII საუკუნეში ის სომხურ ენაზე ითარგმნა.

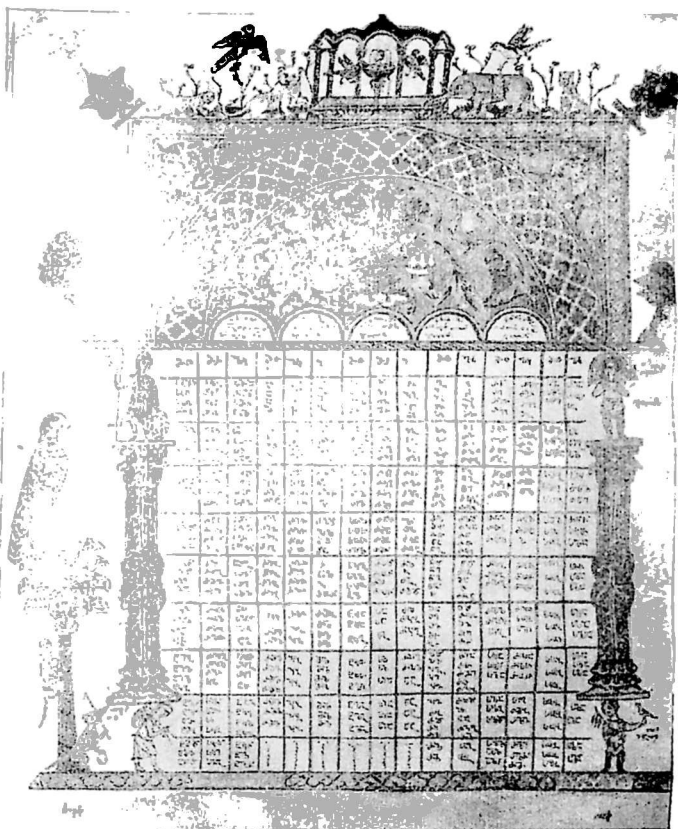
„ქართლის ცხოვრება“ უმაღლესი ხელისუფლების მიერ ითვლებოდა და დასტურით შედგა. რამაც განსაზღვრა ამ კრებულის აშკარა კლასობრივი თვალსაზრისი.

მნიშვნელოვანი მემკვიდრეობა დაგვიტოვა ამ ეპოქამ მეცნიერების სხვადასხვა დარგში: ასტრონომიაში, მათემატიკაში, მედიცინაში. საინტერესოა ისიც, რომ ჩვენში უკვე X საუკუნეში ხმარობდნენ ე. წ. „არაბულ ციფრებს“.

X—XI საუკუნეებში შედგენილია სამედიცინო წიგნი, ე. წ. „უსწორი კარაბადინი“ (ე. ი. კარაბადინი, რომელსაც ტოლი არა ჰყავს). ხოლო შემდეგ, 1208—1210 წლებში, უმათავრესად არაბული წყაროების მონაცემებზე დაფუძნებული „წიგნი სააქიმოი“. „უსწორო კარაბადინში“ შეტანილია მთელი რიგი ცნობები ბერძნული სამედიცინო წიგნებიდან. აქვე ვკითხულობთ ავტორის სამედიცინო დაკვირვებებს და ქართული სამედიცინო ტრადიციის ძირითად მონაცემებს. ქართული „წიგნი სააქიმოი“ იმითი არის საინტერესო, რომ მასში დასახელებულია ავადმყოფობანი, მოცემულია მათი მკურნალობის მეთოდები, წამლების დამზადების წესები. ეს სამედიცინო წიგნი თავისი დროისათვის საკმაოდ მაღალი ღირსების სამეცნიერო ნაწარმოებია.

მთელ შუასაუკუნოვან ქრისტიანულ სამყაროში დამკვიდრებული ტრადიციის შესაბამისად სწავლა-განათლების უმათავრეს ცენტრებს საქართველოშიც ეკლესია-მონასტრები წარმოადგენდნენ. აქ თარგმნიდნენ საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიურ და სამეცნიერო წიგნებს, იწერდნენ ხელნაწერებს.

იქმნებოდა ორიგინალური თხზულებებიც, სწავლობდა ახა-

განის თხზუვის კამარა, XII ს.

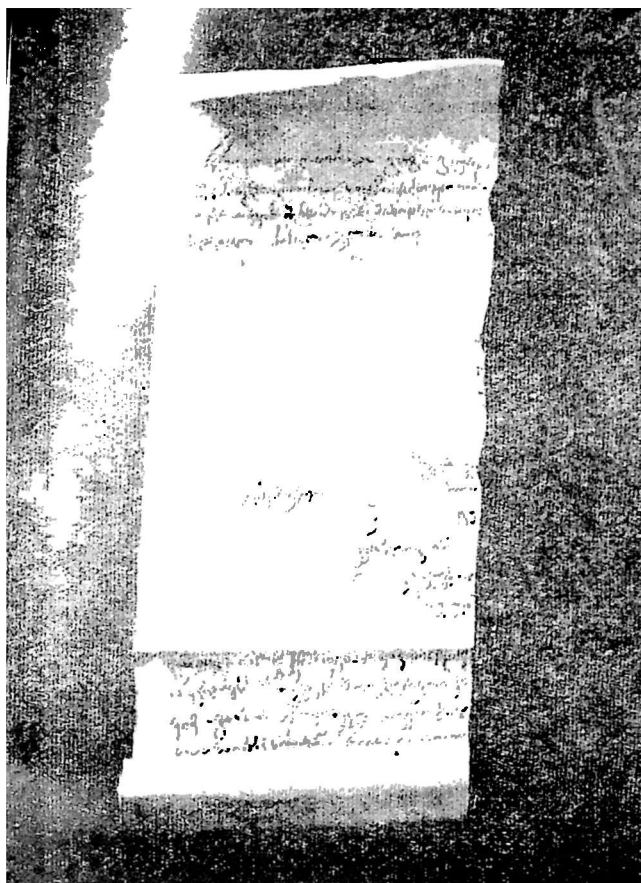
ლი თაობა და სხვა. განათლებისა და ლიტერატურული მოღვაწეობის განვითარების საქმეში დიდი როლი ენიჭებოდა აგრეთვე საზღვარგარეთულ ქართულ საგანებს. ისინი უფრო საგანმანათლებლო ცენტრები იყვნენ, ვიდრე საკულტო. ასეთებია ივერი (ათონზე), შავი მთა (სირიაში), ჯვრის მონასტერი (პალესტინაში), პეტრიწონი (დღევანდელ ბულგარეთში)...

ქართული კულტურის მრავალრიცხოვან ცენტრებს შორის ამ ხანაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დავით აღმაშენებლის დროს დაარსებულ გელათის უმაღლეს სკოლას, აკადემიას. გელათი, დავითის ისტორიკოსის აზრით, უნდა გადაქცეულა „მეორე ათინად“. გელათის აკადემია მართლაც წარმოადგენდა შუასაუკუნოვანი ქართული კულტურის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სასწავლო-სამეცნიერო კერას. გელათის აკადემიის შემდეგ ასეთივე აკადემიები დაარსებულა იყალთოში და თითქოს გრემშიც.

დადად მომრავლდა პირველდაწყებითი და საშუალო სასწავლებლები, რომლებშიც სწავლა-განათლება, როგორც ჩანს, ბიზანტიაში გავრცელებული „ტრივიუმისა“ და „კვადრიუმის“ სისტემაზე იყო აყვებული. ასწავლიდნენ შვიდ ძირითად საგანს: გრამატიკას, რიტორიკას, ფილოსოფიას (დიალექტიკას), არითმეტიკას, გეომეტრიას, მუსიკასა და ასტრონომიას. როგორც ვარაუდობენ, ამ ეპოქაში ქართულ სკოლებში ასწავლიდნენ აგრეთვე მოძღვრებას ადამიანის ბუნების შესახებ.

ცხოვრების მოთხოვნილებამ თავისი გავლენა ქართულ ანბანზეც მოახდინა. როგორც ცნობილია, ქართულ დამწერლობას სათავეები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე აქვს. მაგრამ, დროთა განმავლობაში, დამწერლობა მნიშვნელოვან ცვლილებას განიცდის.

ქრისტიანული ხანისათვის ჩვენში ე. წ. ასომთავრული ანბანი გაბატონდა, ხოლო VII—VIII საუკუნიდან მის გვერდით დამკვიდრდა ნუსხა-ხუცური, რომელიც იგივე ასომთავრულია, ოღონდ გაკრული ხელით ნაწერი. ნუსხა-ხუცურს ის უპირატესობა ჰქონდა ასომთავრულთან, რომ უფრო სწრაფად იწერებოდა და ნაკლები საწერი მასალა სჭირდებოდა. ხუსხურის კუთხოვანი ასოები თანდათან მომრგვალდა, ერთმანეთს გადაება და XI—XII საუკუნეებისათვის განვითარდა მდივანმწიგ-

მეფე გიორგი III-ის სიგელი, XVII ს.

ნობრულ-ნუსხურად. მდივანმწიგნობრულს ხმარობდნენ როგორც სამეფო კანცელარიაში, ისე კერძო პირები. ეს მდივანმწიგნობრული რუსთაველის ხანიდან საგრძნობლად დაუახლოვდა მხედრულს. იმ დამწერლობას, რომელიც საბოლოოდ XIV საუკუნეში ჩამოყალიბდა და დღესაც ვხვდებით.

XI—XII საუკუნეებში განსაკუთრებით ვითარდება ქართული საერო ლიტერატურა და ხელოვნების სხვადასხვა დარგები.

ქართველთა ხალხი უძველესი დროიდანვე იყო ცნობილი თავისი მუსიკალური ტრადიციებით. სასულიერო გალობასთან ერთად ვითარდებოდა საერო-სახალხო მუსიკალური კულტურა. ქართულმა მუსიკალურმა კულტურამ ადრე შექმნა მრავალხმიანი მუსიკა და ცალკე დარგად გამოყო საკომპოზიციო ხელოვნება. საეკლესიო საგალობლები საგანგებო სანოტო ნიშნებით იწერებოდა.

განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია ამ დროს ქართული ხელოვნების მრავალმა დარგმა: კედლის მხატვრობამ, ხელნაწერთა მოხატულობამ, ქედურმა ხელოვნებამ, მინანქარმა. აღსანიშნავია, რომ ამ ხანის საქართველოში სამი სხვადასხვა ოქრომქედლური სკოლა არსებობდა. ცნობილი ქართველი ოქრომქედლების ბეჟა და ბეშქენ ოპიზარების ნაწარმოებნი ჩვენი ხელოვნების მშვენებას წარმოადგენენ.

XII საუკუნის ქართული ხელოვნების მრავალი დარგის მხატვრული ღირსება და ისტორიული მნიშვნელობა მხოლოდ საქართველოს საზღვრებით არ შემოიფარგლება. ამ ხანის ქართულ ხელოვნებას მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს კაცობრიობის კულტურის საგანძურში. ქედურ ხელოვნებასთან ერთად საპატიო ადგილი ეკუთვნის მოზაიკას (ე. წ. სოფიის კენჭი) და მინანქარს. ხახულის ღვთისმშობლის ხატი, როგორც ცნობილია. მსოფლიოში ყველაზე დიდი ზომის, მინანქრით შესრულებული ძეგლია. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ დროის სახვით ხელოვნებაში აშკარად ვლინდება საერო მისწრაფებანი და მოტივები.

XII ს. შეიქმნა ქართული ხუროთმოძღვრების უკვდავი ძეგლები: გეგუთის სასახლე, იკორთის, ბერთუბნის, ბეთანიის და სხვა მრავალი ტაძარი; კლდეში ნაკვეთი ვარძიის ტაძარი

ვერცხლის დროშა, XII ს.

მრავალი სენაკითა და შეპანიშნავად მოხატული ეკლესიით, იმდროინდელი ქართული ხელოვნების უტყუარი მოწმეა. ამავე პერიოდში შექმნილი გელათის ტაძარი ღირსშესანიშნავია, როგორც თავისი ბრწყინვალე არქიტექტურით, ისე ფრესკებით, მოზაიკით.

XII საუკუნის საქართველოში ვითარდება საერო მწერლობა: ლირიკა, ეპოსი. ამ საუკუნის მწერლობის მშვენიერას წარმოადგენენ ჩახრუხადის „თამარიანი“ და შავთელის „აბდულმესია“, დავით აღმაშენებლისა და თამარის ხოტბანი, დაწერილი დიდის ოსტატობითა და უმაღლესი ლექსითწყობით.

მაგრამ ამ ეპოქის ქართული კულტურის გვირგვინია შოთა რუსთაველის გენიალური „ვეფხისტყაოსანი“, რომელშიც კლასიკური ლექსითწყობითაა გადმოცემული ზოგადსაქაციობრიო ჰუმანური იდეები.

ბუნებრივია, განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში შექმნილი XI—XII საუკუნეების ქართული კულტურა ვერ გაემიჯნებოდა რელიგიური რწმენით და ეპოქის მოთხოვნილებით გაპირობებულ მსოფლმხედველობას. მაგრამ მოწინავე იდეები და ჰუმანური თვალსაზრისი ისე ძლიერად იჭრება აზროვნებასა და შემოქმედებაში, რომ საერო ნაწარმოებებთან ერთად ხშირად წმიდა სასულიერო-ქრისტიანულ შემოქმედებაშიაც კი იჩენს თავს.

ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწის, რუსთაველის ფილოსოფიური შეხედულებანი ვერ თავსდებათა გაბატონებული შუასაუკუნოვანი მსოფლმხედველობის ფარგლებში. მოწინავე იდეოლოგია, მიუხედავად გაბატონებული მსოფლმხედველობისა, ამკვიდრებდა ადამიანის მიწიერი არსებობის უპირატესობის შეგნებას იმქვეყნიურ არსებობასთან.

რუსთაველი უმღერის ადამიანის მიწიერ-ამქვეყნიურ გრძნობებსა და მისწრაფებებს, სიყვარულს ქალ-ვაჟს შორის, რაინდულ-ვაჟაკურ თავგანწირვას, ძმადნაფიცობასა და ერთგულებას, განურჩევლად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა.

ამ ზოგადსაქაციობრიო ჰუმანურ იდეებს საფუძველს უქმნის რუსთაველის წინამორბედი და მისი ეპოქის ქართული კულტურა; ამ იდეებმა მოუპოვეს „ვეფხისტყაოსანს“ სწორ-უპოვარი თბზულების სახელი, გაიტანეს დიდ ასპარეზზე, საპა-

ტიო ადგილი დაუმკვიდრეს შუააუკუნოვან მსოფლიო კულტურაში.

XI—XIII საუკუნეების ქართულ მეცნიერებასა და ხელოვნებას მრავალი ისეთი ნიშანი ახასიათებს, რაც რამდენიმე საუკუნის შემდეგ საფუძვლად დაედო ევროპულ აღორძინებას, ე. წ. „რენესანსს“.

რუსთაველის პოემამ უდიდესი გავლენა მოახდინა მომდევნო ხანის მთელ ქართულ ლიტერატურაზე, როგორც ფორმით, ისე შინაარსით. შეიძლება ითქვას, მთელი ფეოდალური ხანის ქართული მხატვრული ლიტერატურა დავალებულია რუსთაველისაგან. მის პოპულარობაზე თვალნათლივ მეტყველებს მიმზადებელთა და გამგრძელებელთა მთელი თაობების არსებობა და პოემის თემაზე შექმნილი უდიდესი ფოლკლორული მემკვიდრეობა. საქართველოში არ არსებობს ისეთი კუთხე, „ვეფხისტყაოსნის“ ხალხური ვარიანტი რომ არ იყოს შექმნილი.

გოლოსიტუაობა

XIII საუკუნის დასაწყისის საქართველო დიდი და ძლიერი სახელმწიფო იყო.

უმალესი ფეოდალური არისტოკრატია, ერისთავთ-ერისთავები, დარბაზის გაზრდილი უფლებების საფუძველზე მეფესთან ერთად მონაწილეობდნენ სახელმწიფოს მმართველობაში, ცდილობდნენ თავიანთი უფლებების გაფართოებასა და საკუთარი სამფლობელოების მეფისაგან დამოუკიდებლად მართვას.

საქართველოს ქრისტიანი თუ მაჰმადიანი ყმადნაფიცებიც ეცდებოდნენ დამოუკიდებლობის მოპოვებას, საამისოდ შესაფერისი მდგომარეობა რომ შექმნილიყო.

მეფე აზნაურთა სხვადასხვა ფენაზე, ქალაქებსა და თავის სამხედრო ძალაზე დაყრდნობით უმკლავდებოდა მოწინააღმდეგეებს და აიძულებდა როგორც ერისთავთ-ერისთავებს, ასევე ყმადნაფიცებს მისი მორჩილნი ყოფილიყვნენ.

თამარის გარდაცვალებით (1213 წ.) და ახალგაზრდა გიორგი ლაშას გამეფებით ისარგებლეს საქართველოს ყმადნაფიცებმა.

პირველად განძის ათაბაგი განდგა და საქართველოს მეფეს ყოველწლიურ ხარკზე უარი შემოუთვალა. როგორც განძის, ასევე სხვა ყმადნაფიცების განდგომაზე საქართველოს სამეფო კარმა დაუყოვნებლივ გალაშქრებით უპასუხა.

ლაშა გიორგიმ ისევ შემოიმტკიცა განძის, ნახჭევანის, ხლათისა და არზრუმის სამფლობელოები.

საქართველოს სიძლიერის სახელი შორს იყო გავარდნილი. ევროპელი ჯვაროსნები თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაში სა-

ქართველოს სთხოვნენ დახმარებას. ლაშა გიორგის რომის პაპის პონორიუსის წერილი მოუვიდა. პაპი სთხოვდა საქართველოს მონაწილეობა მიეღო ჯვაროსანთა მომავალ ომში. საქართველო ამ დიდი ლაშქრობისათვის ემზადებოდა.

მაგრამ მთელი ეს გეგმები მოულოდნელად ჩაიშალა — საქართველოს აღმოსავლეთის მხრიდან მოეწვინა აქამდე სრულიად უცნობი ახალი მტერი — მონღოლები.

ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია თამარ მეფის სახეს.

ქართულმა ეკლესიამ ის წმიდანად შერაცხა, მისი თანამედროვე ისტორიკოსები და პოეტები ზოტბას ასხამდნენ, ფუნჯის ოსტატები ხატავდნენ, ხოლო ქართველმა ხალხმა თავის სათაყვანებელ ქალად აქცია.

საქართველოს ძველი ციხე-დარბაზების უმრავლესობის აგებას, ისევე, როგორც ეკლესია-მონასტრების მშენებლობას, ხალხი თამარ მეფეს მიაწერს. თამარის აგებულად ითვლება თამარზე ადრე და თამარის შემდეგ აშენებული მრავალი ძეგლიც.

თამარის პიროვნებასა და მის ეპოქას დაუკავშირა ქართულმა ხალხმა ყველაფერი საუკეთესო, რაც მისთვის წარსულიდან იყო ცნობილი.

თამარის ეპოქაში შექმნილი „ვეფხისტყაოსანი“ ქართულმა ტრადიციამ მჭიდროდ დაუკავშირა თამარს. ამ ტრადიციით, შოთა რუსთაველი თამარ მეფეს ეტრფოდა და მისი სილამაზითა და სიბრძნით შთაგონებულმა შექმნა თავისი უკვდავი პოემა.

ქართული ტრადიციით, თამარი ყველაზე ლამაზი, ყველაზე ჭკვიანი და სათნო ქალია.

ძველი საქართველოს მოღვაწეებიდან თითქმის ყველაზე მეტი ლეგენდა, ლექსი, პოემა თამარისადმია მიძღვნილი. ხალხი უმღერს თამარის სილამაზეს, მის დიდ ნიჭსა და სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას. ხალხური თქმულებით თამარი კეთი-

ლია, ქვრივ-ობოლთა და დავრდომილთა მოწყალე, ღარიბ-ღატაკთა განმკითხველი. თამარი გმირია, რომელიც ხმლით ხელში მიუძღვის თავის ხალხს და ანადგურებს მტრებს.

თამარის დაკარგულ საფლავს საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის მცხოვრებნი ეცალებიან ერთმანეთს.

ასე გაადეალებული შევიდა თამარ მეფე ქართულ ხალხურ შემოქმედებაში.

მაგრამ ისტორიას ყველაზე პირუთენელი მსაჯული მაინც ხალხია და ქართველი ხალხის მიერ თამარ მეფის ასეთ გაადეალებას თავისი გარკვეული საფუძველი აქვს.

ქართველი ხალხის დაძაბული შემოქმედებითი მუშაობა თავისი სახელოვანი სახელმწიფო მოღვაწეების: ბაგრატ III-ის, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-ის ხელმძღვანელობით, ნაყოფს თამარის მეფობაში იმკის.

XII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედსა და XIII საუკუნის დასაწყისში ფეოდალური საქართველო თავისი სამხედრო-პოლიტიკური სიძლიერის, ეკონომიური და კულტურული აღმაშენების უმაღლეს საფეხურს აღწევს.

თამარის გარდაცვალებიდან მცირე ხნის შემდეგ საქართველო ძალიან მძიმე განსაცდელში ჩავარდა. ჯერ ხვარაზმელთა (1225 წლიდან), ხოლო შემდეგ მონღოლთა (XIII ს. 30-იანი წლები) შემოსევებმა ქვეყანა წელში გატეხა. სწორედ ამიტომ გაადეალა ქართველმა ხალხმა თამარის ეპოქა, თვით თამარი კი ლეგენდარულ პიროვნებად აქცია.

აღნიშნულ ხანაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა და გაფორმდა ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი წყობა, სოციალურ-ეკონომიური სტრუქტურა, კულტურული სახე, ის, რაც შემდგომ „ქართველობის“ სახელწოდებით იყო ცნობილი. მიუხედავად ამისა, რომ თათარ-მონღოლთა შემოსევების მძიმე წლებში საქართველო ეკონომიურად დასუსტდა და პოლიტიკურად დაიშალა, „ქართველობამ“ მაინც შეინარჩუნა თავისი არსებობა. ერთიანობის საფუძველი, რაც მას ამ ხანაში შეეკ-

მნა, საუკუნეთა მანძილზე იდეურად აკავშირებდა პოლიტიკურად დაქსაქსული ქვეყნის ცალკეულ მხარეებს. ერთიანი საქართველოს ნანგრევებზე რამდენიმე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სახელმწიფო შეიქმნა (ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოები, სამცხე-საათაბაგო). მაგრამ ყველა ისინი „საქართველობად“ ითვლებოდა და ჩვენი ხალხის პროგრესული მოღვაწეები მათ ერთ საქართველოდ გაერთიანებაზე ოცნებობდნენ.

დიდა ამ საუკუნეების მნიშვნელობა მთელი მომდევნო ხანის საქართველოს ისტორიისათვის.

XII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIII საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული გენიალური ქართველი მგოსნისა და მოაზროვნის შოთა რუსთაველის სახელი.

შოთა რუსთაველმა ათთვისა თავისი ხალხის დიდი კულტურული მემკვიდრეობა და შექმნა ეროვნულ ტრადიციებზე დამყარებულ თავისი ეპოქის ამასხველი მაღალმხატვრული ნაწარმოები.

გენიალური „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი არ არის ისტორიკოსი და „ვეფხისტყაოსანიც“ არ არის ისტორიული ხასიათის თხზულება, მაგრამ პოემაში მხატვრულ ფორმება და სახეებში ასახულია XII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIII საუკუნის დასაწყისის საქართველო.

XII საუკუნისა და XIII საუკუნის დასაწყისის საქართველო დიდი და მრავალეროვანი სახელმწიფო იყო. მის მეფეს სწვდასხვა ქართული და არაქართული პროვინციების მმართველები ემორჩილებოდნენ. ასეთ დიდ და ძლიერ სახელმწიფოებად „ვეფხისტყაოსანში“ ალეგორიულად წარმოდგენილია არაბეთი და ინდოეთი, რომელთა მეფეებს მრავალი ქვეყნის მეფენი მონებენ და ემორჩილებიან.

ისეთი მრავალეროვანი ქვეყნისათვის, როგორც მაშინდელი საქართველოა, ერთ-ერთი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის პრობლემა ერთა შორის თანამშრომლობა და თანამეგობრობაა. რუსთაველი, როგორც თავისი ეპოქის ღვიძლი შვილი, უმღერის ხალხთა შორის ძმობისა და მეგობრობის იდეას, უმღერის ძმადნაფიცობას და ურთიერთდახმარება-მსარდაქერას

სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების ადამიანებს შორის.

თამარის ბრწყინვალე მეფობამ შთააგონა შოთა რუსთაველი გენიალურ აფორიზმად ჩამოეყალიბებინა თავისი აზრი ქალისა და მამაკაცის თანასწორობის შესახებ: „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს თუნდა ხვალია“.

ქალის კულტი, ქალის თაყვანისცემა, რაც ასე ძლიერადაა წარმოდგენილი რუსთაველის პოემაში, საქართველოს სინამდვილით, მისი ყოფითა და ტრადიციით იყო გაპირობებული.

ქალი საქართველოში უძველესი დროიდანვე დიდი პატივისცემით სარგებლობდა. დედა და მეუღლე წმიდათა—წმიდა იყო ქართველისათვის. ქართველი ქალები საზოგადოებრივ ცხოვრებაშიც მონაწილეობდნენ და გაჭირვების ქაშს ერის სიწმინდის დამცველებად გამოდიოდნენ. ამიტომ იყო ქართულმა ეკლესიამ საქართველო ღვთისმშობელ მარიამის წილხედობილ, მის მფარველობაში მყოფ ქვეყნად რომ აღიარა, ხოლო საქართველოს განმანათლებლად წმიდა ნინო მოუვლინა. თამარის მეფობა კიდევ უფრო აძლიერებს ქალის კულტს ჩვენში.

XII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIII საუკუნის დასაწყისის საქართველო, იმ ეპოქის საქართველო, რომელშიც ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა შოთა რუსთაველი, ეკონომიურად ძლიერი და დაწინაურებული ქვეყანა იყო. საქართველოს ფართო საეკპრო ურთიერთობა ჰქონდა იმდროინდელი მსოფლიოს მრავალ ქვეყანასთან, საშინაო ბაზარზეც გაცხოველებული იყო ვაჭრობა. ვაჭრობას დიდი წონა ჰქონდა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში. ამის შესაბამისად, ვაჭართა უმაღლესი ფენის წარმომადგენლები საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ცხოვრების ფართო სარბიელზე გამოდიოდნენ, აქტიურად მონაწილეობდნენ ეროვნულ საქმეებში და სათანადო პატივითაც სარგებლობდნენ.

„ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილ ქვეყნებშიც ფართო და გაცხოველებული ვაჭრობა წარმოებს, ვაჭრები მეფეებთან დაახლოებული პირნი, მათი მრჩეველნი არიან. აქაც თავისი დროის სინამდვილე აძლევს რუსთაველს მასალას მხატვრული განზოგადებისათვის.

ფეოდალური საქართველოს სიძლიერე გარეშე და შინა მტრებთან ბრძოლაში გამოიჭედა. სახელმწიფოს ცენტრალური

ხელისუფლების ძლიერი დასაყრდენი ძალა იყო ჯარი, მოხელეები, ქვეშევრდომები და სხვ. საქართველოს მეფის ხელისუფლება იდეოლოგიურადაც დასაბუთებული იყო მეფის „ღვთის სწორობის“ და „ღვთიური წარმოშობის“ თეორიებით.

რუსთაველის მეფეებიც „ღვთის სწორნი“ და „ღვთიური წარმოშობის“ არიან.

რუსთაველის ეპოქის საქართველოსათვის პროგრესულ იდეოლოგიას წარმოადგენს ცენტრალისტური ხელისუფლების, მეფის ერთპიროვნული და ძლიერი მმართველობის მხარდაჭერა. შოთა რუსთაველი, როგორც თავისი ეპოქის ღვიძლი შვილი და პროგრესულად მოაზროვნე მოღვაწე, იცავს მეფის ხელისუფლების სიძლიერეს. „ვეფხისტყაოსანი“ ხოტბას ასხამს ქვეშევრდომის ერთგულებას და თავდადებას მეფისადმი, უმღერს ძლიერ და მოწყალე ხელმწიფეს, აიდეალებს სამეფო ხელისუფლებას.

რუსთაველის ეპოქის ქართული ფეოდალური კლასი პატრონყმური ურთიერთობის რთულ ფეოდალურ კიბეს ქმნის. ამ კიბის სათავეში დგას მეფე-პატრონი, რომელსაც მრავალი ყმა -- ვასალი ჰყავს. თავის მხრივ მეფის ყმებიც პატრონები იყვნენ და მათაც ჰყავდათ ყმები, რომელნიც აგრეთვე თავისი ყმების პატრონები (სიუზერენები) იყვნენ და ასე შემდეგ. ფეოდალური კლასის სიძლიერე დიდად იყო დამოკიდებული ამ პატრონყმური ინსტიტუტის სიმტკიცეზე.

„ვეფხისტყაოსანი“ სწორედ ასეთ ფეოდალურ კლასს ხატავს, ყმებს პატრონების ერთგულებისაკენ მოუწოდებს, ქებათა-ქებას ასხამს პატრონთა მორჩილ, ერთგულ ყმებს.

შოთა რუსთაველის შემოქმედების საფუძველი მისი დროის საქართველოა, ხოლო „ვეფხისტყაოსანი“ ამ საქართველოსადმი მიძღვნილი პოეტური ჰიმნი.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	5
პოლიტიკური ისტორიის ზოგადი მიმოხილვა	7
ეკონომიური განვითარება და სოციალური სტრუქტურა	42
სახელმწიფო წყობილება	61
კულტურა	81

Лордкипанидзе Мария Давидовна
ЭПОХА РУСТАВЕЛИ
(На грузинском языке)
Детюниздат Грузинской ССР
«Накадули»
Тбилиси
1966

რედაქტორი ნ. ჯარახველიძე
 მხატვარი ე. ამაშუელი
 მხატვ. რედაქტორი ი. ქლიბაძე
 ტექნიკური რედაქტორი ბ. ასათიანი
 კორექტორი ლ. ტყეშელაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7/VI-66 წ.
 ქაღალდის ზომა 84×1081/32
 ნაბეჭდი თაბახი 6.25
 სააღრიცხო-საგამომცემლო თაბახი 4.96
 უე 0030: ტირაჟი 5.000 შ.ე.ვ. № 1927
 ფასი 21 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადული“, მარჯანიშვილის ქ. № 5
 Издательство «Накадули», ул. Марджанишвили № 5
 სტამბა № 2, „ნაკადული“, თბილისი, ფეხტელაძის ქ. № 5
 типография № 2, «Накадули», Тбилиси, ул. Пурцеладзе №